

II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi

Yaşar SARIKAYA

Dr., IRPA (Viyana)

Özet

Tanzimat'la hızlanan modernleşme sürecinde halline çalışılan en önemli meselelerden biri eğitim sistemi ve din eğitimi olmuştur. Konu II. Meşrutiyet ilan edildiğinde henüz çözülmüş değildi. Onlarca yıldır ihmal edilen medreseler, bu dönemde, daha önceki hiçbir devirde görülmedik yoğunlukta varlığını sürdürme mücadelesi verecekti. Bu çerçevede bir dizi ıslah programı uygulamaya konuldu, yeni medrese projeleri geliştirildi. Geleneksel sistem korunarak din eğitimi yeniden yapılandırılmaya çalışıldı. Medrese müfredatı, eklenen modern derslerle yeniden düzenlendi. Bütün bu girişimlerin amacı, medreseyi tekrar Osmanlı eğitim sisteminin önemli bir parçası haline getirmektir. Ancak çabalar, atılan adımlar ve uygulamaya konulan reformlar, medresenin ömrünü uzatmaya yetmedi. Nihayet 1924'te medreseler, II. Meşrutiyet boyunca yapılan her biri derin bilgi ve tarihi tecrübeden süzülme süzülme gelen ıslah çalışmalarının sonuçları alınmadan kapatıldı. Bununla beraber, Cumhuriyet Dönemi'nde açılan İmam Hatipler ve İlahiyat Fakülteleri büyük ölçüde bu tecrübelerden yararlandı.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Medreseler, Modernleşme, II. Meşrutiyet, Ulema.

Giriş

TANZİMAT'LA BERABER, devlet düzeni ve sosyal yaşamda, fevkalade büyük değişim, ıslah ve yenileşme girişimlerinin yaşandığı yeni bir dönem başladı. Devleti yönetenler, istikbalin Batı tarzı modernleşmede -Batılılaşmada- olduğu kanaatindeydiler. Devlet düzeni ve toplumsal yapı, bu doğrultuda yeniden yapılandırılacaktı. Bu dönüşümün geleneksel kurumlarla yapılamayacağına inanılmıştı. Bu çerçevede, geleneksel kurumlardan biri olan medreseler de, diğer benzeri kurumlar gibi, o devre kadar sahip oldukları vazgeçilmez özelliklerini kaybetmeye başladılar. Yüzyılın ilk yarısından itibaren Avrupa örneğinde açılmaya başlanan yeni mekteplerin sayısı hızla arttı. Eğitim aşağıdan yukarıya yeniden yapılandırılmaya çalışıldı. Nihayet toplumda, biri medresede geleneğe bağlı eğitim alan; diğeri mektepte Batı modeline dayanan eğitimden geçen iki tip zihniyet oluşmaya başladı. Mektepliler, Medreselileri cahil, bağınaz, uyuşuk ve yenilik düşmanı olarak nitelendirirken, ilmiye mensubu bazı ulema da, Avrupa örneğinde yeni açılan mektepleri, dinî değerlere uymayan bilgiler öğretmekle ve bu şekilde yeni yetişen öğrencileri İslam'a yabancılaştırmakla suçladı. Yüzyılın sonlarına doğru medreseliler, mektepliler karşısında her alanda geriye düştüler. Öyle ki, II. Meşrutiyet başlarına geldiğinde medreseler, artık cazibelerini yitirmişlerdi. Nihayet pek çok medresede eğitim ve öğretim faaliyeti inkıtaya uğradı.¹ Halen açık olan medreselerde ise öğretim, gelişigüzel, sistemsiz ve düzensiz bir şekilde devam edebildi. Bu şartlar altında medresede öğretim uzun yıllar sürmekte ve talebeler de yıllarca orada burada sürünmekteydi.²

1 Bütün ülke çapında mevcut 2.840 medresenin bazılarında, düzenli eğitim-öğretim faaliyeti durmuştu; bkz. Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin, *Medreselerin Islâhı*, İstanbul 1314, s. 4-5.

2 Hoca Muhyiddin'in yakınmaları durumun vahametini bütün çıplaklığıyla ortaya koyuyor: "Talebelerin makarr-ı hilâfetteki tahsillerini nazar-ı itibâra alalım! Ne okuyorlar bakalım Bu zatlar fahrî olarak hâdim-i dindirler. Diyâr-ı ba'ideden kalkıp bin meşakkatle kendilerini İstanbul'a atarlar; nerede oturacaklarını bulamazlar. Nihâyet han köşelerinde birer oda isticâr ederler. Sekiz on sene böyle süründükten sonra nihâyet hiç tahsisâtı olmayan ve vîrâne denmeye her vechile sezâ olan makarr-ı saltanat medreselerinde hareket-i arza uğraya uğraya divârları yarılmış bir odaya mâlik olurlar. Ders Vekâleti'nden sâhibiyyeti tescil edilir orâda dahî sekiz sene içinde, oda başlarına yıkılmazsa âç ve bî-ilâç beklerler. İşte on sekiz sene böylece hiçbir vechile hükümetin muâvenetine mazhar olmazlar." Muhyiddin, *a.g.e.*, s. 5.

Maddî ve fizikî zorluklar ile siyasî sebepler yanında medrese tedrisat sistemi de düzgün işlemiyordu. Geleneksel müfredat programı, ders kitapları, metot, araç ve gereçleri II. Meşrutiyet'e kadar, esas itibarıyla aynen devam etti. Öğretimin hem içerik, amaç, usul ve yöntemleri, hem de dersler hemen hemen hiç geliştirilemedi. Ali Suavi, 1868 de *Muhbir*'de yayınladığı bir yazısında, medrese ders programlarının ve öğretim metodunun eskiliğinden şikâyet ediyordu.³ Aydın mebusu Menekşelîzâde Emin Efendi ise medreselerde, sadece aklî ilimlerin değil aynı zamanda dinî ilimlerin de gereğince okutulmadığından yakınuyordu.⁴

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ulema, medreselerde köklü ıslah taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başladı ve bir ölçüde sundukları reform taslaklarını uygulama imkanına kavuştular. Ancak Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra, bu ıslah çabalarının etki ve sonuçları görülmeden, yüzlerce yıllık tarihî köklere sahip olan medrese kurumu lağv edildi. Din eğitim ve öğretimi de okul programlarından çıkarılarak uzun yıllar kesintiye uğradı.

Bu çalışmanın esas konusunu, Osmanlı medreselerinin II. Meşrutiyet dönemindeki (1908-1918) var olma mücadeleleri ve yeniden yapılanma çabaları oluşturmaktadır. Bu çerçevede medreselerin varlığı ve gerekliliği üzerine yapılan tartışmalar, bir tarafta bu kurumu lağv etme istekleri, diğer tarafta somut ve ayrıntılı taslaklar içeren ıslah önerileri, nihayet çıkarılan nizamnâmeler ve yapılan kanunî düzenlemeler, reformlar ve bunların uygulamaları ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu arada, İslamcı, Türkçü ve Batıcı olarak nitelendirilen çeşitli siyasal grupların medrese kurumu üzerine basın-yayın organlarında yürüttükleri karşılıklı tartışmalara değinilecektir. Bu tartışmalar, Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının -özellikle din eğitimi ve öğretimi konusunda- ve bu politikalara adı geçen siyasal grupların bakış açılarının doğru değerlendirilmesine katkıda bulunacak ve ışık tutacaktır.

1. Tartışmalar, Öneriler ve Reform Hareketleri

Son iki asırda, sürekli güç ve toprak kaybeden Osmanlı Devleti, kendine yönelen dış tehditlerle boğuşmaktan yorgun düşmüştü.

3 Ali Suavi'nin (1839-1878) hayatı, eserleri ve görüşleri için bkz. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994; Abdullah Uçman, "Ali Suâvî", *DİA*, II, (İstanbul 1989), s. 445-448.

4 Karal, OT, VIII, 382.

Batı başkentlerinden idare ve sevk edilen iç muhalefete karşı koyma gücü iyice zayıflamıştı. Paris, Berlin ve Londra'dan estirilen *hürriyet, meşrutiyet, terakki* gibi kavramlarla sarmaşlaşan yenilik rüzgarı, Türk aydınının önemli bir bölümünü büyülemişti. Bununla birlikte, ayrılıkçı ve etnik temele dayanan milliyetçilik, Balkanlar ve Arap topraklarında kök salmış ve devleti tehdit eder derecede güç kazanmıştı. Nihayet yorgun kalan devlet geleceğini, parlamenter monarşinin ikinci defa ilan edilmesinde gördü (1908). Yeni dönem toplumun bütün kesimlerine, devletin genel ve özel bütün problemleri hakkındaki düşünce ve tekliflerini kamuoyuna sunma fırsatı sağladı. Bu çerçevede en çok tartışılan ve gündem oluşturan konulardan biri medrese kurumu idi. Medreselerin sadece genel durumu, organizasyonu, öğretimi, öğretimin muhtevası, amaç ve araçları değil aynı zamanda genel eğitim sistemi içerisindeki yeri, fonksiyonu ve gerekliliği açıkça tartışıldı. Tartışmalar, tartışanların siyasi-ideolojik tavırlarına göre şekilleniyordu.⁵

Sebilürreşad, Beyanülhak ve Sırat-ı Müstakim gibi yayın organlarında, medresenin İslam ve Osmanlı tarihindeki işlevi, İslam bilimlerinin tedris ve tahsilindeki rol ve ehemmiyetinden iftiharla bahsediliyor, ancak sonraları mevcut sistemin korunamadığı ve zamana göre de yenilenemediği için son dönemlerde de iyice zayıfladığından söz ediliyor ve bütün bu olumsuz gelişmelerden Osmanlı yöneticileri sorumlu tutuluyordu. Son dönemlerde sultanlar, ileri gelen devlet ricâli ve konu ile ilgili diğer idareciler, medreseleri ihmal etmişler ve kendi kaderleri ile başbaşa bırakmışlardır. Oysa güç ve yetki bunların elindedir. Yöneticiler yenileşmeyi ve modernleşmeyi, pekâlâ geleneksel kurumların tarihsel tecrübelelerinden yararlanarak başlatabilirdi.⁶ Avrupa'da olduğu gibi, zaten var olan kurumları, kuruluşları, çağın ihtiyaçlarına göre yenileyebilir ve yeniden yapılandırabilirdi. Ama böyle olmadı. Başta medreseler olmak üzere bütün geleneksel müesseselerin birikimleri, tecrübeleri, imkânları ihmal edildi.⁷

5 Bu tartışmaların geniş bir tasviri için bkz. Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997, s. 92-126.

6 Muhyiddin, *a.g.e.*, s. 4-5; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 223.

7 Muhyiddin, *a.g.e.*, s. 15; Ahmet Vasfi, "Medâris-i İlmiye", *Sebilürreşad (SR)*, c. X, nr. 240 (4 Nisan 1329/17 Nisan 1913), s. 95-98; Muhammed Fatih, "İslâh-ı Medâris", *Beyânülhak (BH)*, c. I, nr. 16 (5 Kânûn-ı Sâni 1324/18 Ocak 1909), s. 357-361.

Ulema Meşrutiyet'i, bir yandan Osmanlı Devleti'nin tekrar diriltilmesi; diğer taraftan medrese ıslahatı için bir fırsat olarak gördü. Bundan dolayı, II. Abdülhamid ve yönetimine başkaldıran İttihat ve Terakki desteklendi ve belki de bu umutla, Meşrutiyet selamlandı.⁸ Dönemin yayınlarına bakıldığında, İttihat ve Terakki'den övgüyle söz edildiği, cemiyeti "göklere çıkarma"ya İslamcılarının da katıldığı görülür.⁹ Örneğin Manastırlı İsmail Hakkı, Aya-sofaya Camii'nde verdiği cuma vaazında "(Meşrutiyet'in ilanı için) say edenler meşkûrdur. Esbabı hazırlayanlar ümmet nazarında muhterem, mübecceldir..." diyordu.¹⁰

Medrese talebeleri, müderrisler ve bilumum ulema yeni yönetimden umutlu idiler ve büyük beklentileri vardı. Meşrutiyet ilan edilmiş, *istibdat* kalkmıştı. Günden güne artan bir oranda hükümete, medreselerle ilgilenmesi yönünde baskılar artıyordu. Hatta ulemadan bazıları, ıslahat projeleri hazırlayarak kamuoyunun dikkatinin konuya çekilmesini sağladı. Sunulan reform taslakları o kadar kapsamlı idi ki, medrese sisteminden kaynaklanan problemlerin çözümünden, organizasyonun iyileştirilmesine, eğitim ve öğretimin mahiyet, amaç ve araçlarından medreselerin genel eğitim içindeki derecesine, mezuniyet ve sonrası haklardan, ihtisaslaşmaya kadar en ince noktalara kadar sistemin bütün unsurlarını içeriyordu. Sunulan taslakların tek tek ele alınması bu çalışmanın kapsamını aşacağından, bunları, içerik ve amaçlarına göre sınıflandırıp nümüne olarak incelenmesi daha faydalı olacaktır.

Medresenin Organizasyon ve Yapısına Yönelik Öneriler

Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı* adlı 1897 tarihli risalesinde, medreselerin genel eğitim sistemine entegre edilmesini ve biri orta dereceli okullara diğeri yüksekokula denk statüde iki kısımlı eğitim kurumları haline getirilmesini önermişti.¹¹ Bu görüş, daha sonra Âlimcan İdrîsî ve Eşrefefendizâde Şev-

8 T. Zafer Tunaya, *İslamcılık Cerayarı*, İstanbul 1962, s. 107; İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1986-87, s. 66.

9 Cemiyet açıkça "mübarek cemiyet", "firka-i muhtereme", "hıyâr-ı ümmet" gibi ifadelerle tanımlanmakta ve dinî olarak meşrulaştırılmaktadır; bkz. Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, s. 66.

10 Manastırlı İsmail Hakkı, "Mevâiz", *Sırat-ı Müstakim (SM)*, c. I, nr. 1 (30 Şaban 1326/ 14 Ağustos 1324), s. 10-11.

11 Muhyiddin, *a.g.e.*, s. 19.

ketî gibi âlimler tarafından da desteklendi.¹² Bunlardan bilhassa Şevketî tarafından bir lâyiha ile kamuoyuna sunulan geniş kapsamlı ıslahat programı üzerinde durmak faydalı olacaktır. Çünkü bu ıslah taslak ve programı, daha sonra yapılan reformlar üzerinde büyük izler taşımaktadır.

Şevketî, eğitim ve öğretimin iki kısma (derece veya şube de denebilir) ayrılmasını önerdi. Durûs-ı tâlî olarak adlandırdığı ilk kısmı, lise dengi bir eğitime tekabül edecek ve öğretim sekiz sene ile sınırlandırılacaktır. Bu bölümde talebelere ilimlere giriş mahiyetinde temel ve genel eğitim verilecektir. Bu dersler ulûm-ı dîniyye, riyaziyyat, tabî'yyat, hikmet, coğrafya, tarih ve hıfzıssıhhadan ibarettir. Durûs-ı âlî olarak tanımladığı, ikinci bölüm ise üniversiteye eş değer olacak ve ulûm-ı şer'iyeye, fıkıh, hikmet ile lisan ve edebiyat olmak üzere dört şubeye ayrılacaktır.¹³ Niyazi Berkes tarafından, 1878 de kapanan Dârülfünûn'un yeniden ihya edilmesi olarak değerlendirilen kısım-ı âlî, görüldüğü gibi, modern anlamda fakültelere ayrılmış bir üniversite öğretimi arz etmektedir. İlk iki fakültede öğretimin 4 ila 6 yıl sürmesi planlanırken, son iki fakültede 3 ila 5 sene sürmesi düşünülmüştü.¹⁴

Orta dereceli medreselerden mezun olan öğrenciler, isterlerse, mezuniyet belgeleri ile kısım-ı âlîye müracaat edebilecekler ve herhangi bir şubede tahsillerini sürdürebileceklerdir. Böylece öğrenciler, girdikleri şubelerde ihtisas yapabilecekler ve branşlarına göre uzmanlaşacaklardır. Kısım-ı tâlî mezunları ayrıca Maarif Nezaretî'ne bağlı diğer meslekî ve teknik yüksekokullara da geçebileceklerdir.¹⁵

Şevketî'nin sunduğu bu ıslah programı bir bakıma, Tanzimatçı reformistlere bir meydan okuma idi. Tanzimatçılar, modernleşmeyi yeni ile eskiyi birleştirerek gerçekleştirmek yerine, kökleri asırlar öncesine dayanan geleneksel kurumları terk ederek, başta Fransızlar olmak üzere yabancıların telkin ve tavsiyelerine uyarak gerçekleştirmeye kalkışmışlardı. Eğitim alanında da geçmişi inkar eden bir tavır sergilenmişti. Medreseler ıslah olunamaz kurumlar olarak görülmüşler ve bir an evvel yok olmaları beklenmişti. İşte

12 Alimcân İdrisî, "İslâh-ı Medâris", *SM*, c. V, nr. 123 (30. Kânûn-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911), s. 310-311. Eşref Efendizâde Şevketî, *Medâris-i İlmîye Islâhat Programı*, İstanbul 1329, s. 3.

13 Şevketî, *a.g.e.*, s. 8-18.

14 Şevketî, *a.g.e.*, s. 10-19.

15 Şevketî, *a.g.e.*, s. 33-34.

Şevketî böyle bir ortamda medreselerin, ülkeye nasıl kazandırılabilceğini ve bu müesseselerden nasıl çağdaş kurumlar üretilebileceğini göstermek istedi. Bununla birlikte, eski kurumların tamamen lağv edilmesini, modernleşmenin ve çağdaşlaşmanın ön koşulu olarak öne süren tezleri de sarstı. Zira, ıslahatın ve yenileşmenin pekâlâ geleneksel kurumlar içinde yapılabileceğinin, ulûm ve fûnûnun pekâlâ bunlar üzerinde yükselip yücelebileceğinin teorisini ortaya koydu. Şevketî, ıslah anlayışını şöyle dile getirdi:

“İslah bir şeyi bırakıp yerine başkasını ikâme etmek demek değildir. Belki bir şeyi müstaid olduğu kemâle elverişli bir hâle getirmek demektir. Buna nazaran medâris-i ilmiyyenin ıslahı için evvelâ medreselerin hakikatini, müstaid oldukları kemâli, hâl-i hâzırada bunların bu hususdaki inhitatını esbâb-ı hakikiyesiyle bilmek ve gâyet-i ıslah ne ise onu tayin etmek, sâniyen şu kemâle yeniden isâl edecek vesâiti bulmak lazım gelir.”¹⁶

Şevketî Tanzimat türü modernleşmenin ancak eskiyi yıkmak olduğunu, yapılması gerekenin kurumların özüne ve ruhuna dokunmadan, onları günün gelişmeleri ışığında kemâle ulaştırmak olduğunu belirtiyor:

“Medâris-i ilmiyyenin ıslahı demek okutulan derslerin, tahsil ile meşgul olan mütederrislerin, tedris-i ulûm iden müderrislerin; bunların zaman ve mekân tayininin nevâkısını ikmâl ile maksadını terakkiyât-ı hâzıraya muvâfık bir tarzda ifâya elverişli bir hâle getirmek demektir.”¹⁷

Burada zikredilmeye değer bir başka görüş, Ziya Gökalp tarafından ortaya atıldı. İttihat ve Terakki hükümetinin politikalarını ve yönetimini derinden etkileyen Gökalp, medrese ıslahatı ile ilgili düşüncelerini, 1894 ile 1909 arasındaki yazılarında kamuoyuna sundu. Gökalp, bir kasabada bulunan medreseleri biraraya toplayıp “Medrese-i Külliye” adı ile yeniden örgütlemeyi teklif etti. Gökalp’in yeni medresesi biri orta dereceli diğeri ise yüksek dereceli iki kısma ayrılacaktı.¹⁸ Burada şunu da unutmamak gerekir ki Gökalp, bu görüşlerini Meşrutiyet’ten önce dile getirmişti. Meşrutiyet’ten sonra giderek netleşen Türkçü ve laik düşünce etkisini, din eğitimi ve öğretimi tartışmalarında da kendini gösterecektir.

16 Şevketî, *a.g.e.*, s. 2.

17 Şevketî, *a.g.e.*, s. 7.

18 Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp’in İlk Yazı Hayatı: 1894-1909, XLIII-“Medreseler”*, İstanbul 1956, s. 115-117.

Medrese ıslahatı, bazı mebusların da gündemine girmişti. Örneğin Aydın mebusu Muhammed Ubeydullah, medreselerin Dârülfünûn misali örgütlenmesini istiyordu. Ona göre üniversitelere denk olacak medreselerde sadece dinî-teolojik dersler değil, aynı zamanda yeni-modern fünûn ve ulûmlar da okutulmalı idi. Çünkü, medreseler dinî okullardı; din (İslam) ise hem dinî hem lâdinî (din dışı) olarak tasnif edilen ilimleri içermekteydi. O halde dünyevî ilimleri terk etmek İslam'ın ruhuna aykırıdır.¹⁹

Aynı şekilde, Abdullah Cevdet'e göre daha ılımlı Batıcı olan Celâl Nuri medreselerin kapatılmasının yanlış olacağını ifade ediyor, "ıslah her halde daha kolaydır, daha ziyade semere verebilir" diyordu. O halde mezkur kurumlar, Dârülfünûn modeline göre yeniden yapılandırılmalıdır. Celâl Nuri en büyük dârülfünûnun Mekke'de açılmasını önerdi. Böylece Mekke, İslam dünyasının sadece dinî değil aynı zamanda maarif, kültür ve medeniyetinin de merkezi olacaktı.²⁰

Öğretimin Muhtevası ve Hedeflerine Yönelik Öneriler

En çok tartışılan konulardan birisi, medrese eğitim ve öğretiminin muhtevası idi. Kitap, ders, metot, plan ve program da dâhil olmak üzere öğretimin yeniden düzenlenmesi ve mutlaka yenilenmesi gerektiği hususundan büyük ölçüde görüşbirliği vardı. Bu işin nasıl yapılacağı konusunda ise farklı usuller öneriliyordu. Örneğin Köprülüzâde Mehmed Fuad, Batı örneğinde eğitim veren okulların müfredat programının aynen medreselerde de uygulanmasını teklif etti. Köprülüzâde'ye göre, mektep ve medrese arasında Tanzimat'tan beri süregelen amansız mücadele, anlamsız düşmanlık, birbirine zıt inanç ve düşünceler ancak bu şekilde bertaraf edilebilirdi.²¹

Yukarda adı geçen Ubeydullah Efendi, medreseleri bir bakıma laik okullara dönüştürmek anlamına gelen bu tür teklifleri reddetti. Ona göre medreselerin kuruluş gayesi, eğitim ve öğretimin muhtevası, amaç ve hedefleri değiştirilmemeliydi. Yapılması gereken, bazı derslerin ıslah edilmesi ve yeni sosyal ve fen derslerinin programlara dâhil edilmesinden ibaret olmalıydı.²²

19 Muhammed Ubeydullah, *İslâh-ı Medâris-i Kadîme*, İstanbul 1328, s. 9-13.

20 Celal Nuri Bey, *İttihad-ı İslam*, İstanbul 1331, s. 316-318.

21 Mehmed Fuâd, "Mekteb-Medrese", *Tasvîr-i Efkâr (TE)*, 15 Mart 1913.

22 Muhammed Ubeydullah, *a.g.e.*, s. 13-23.

Eğitim-öğretimin muhtevasına yönelik teklif getirenlerden biri de, İttihat ve Terakki'nin şeyhülislamlığa tayin ettiği Musa Kâzım'dır. Musa Kâzım, Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra *Sırat-ı Müstakim*'de "Medreselerde tedrisatın ıslahı" başlıklı bir makale kaleme aldı. Bu yazıda, eski öğretim metodlarının ve hatta ders kitaplarının bütünüyle lağv edilmesini istedi. Ona göre fıkıh, hadis, tefsir, kelam vs. ile ilgili eski klasik İslam eserleri yeniden, haşiyesiz ders programlarına alınmalı idi. Klasik ders programlarına yönelik bu önerilere ilaveten modern bilim dallarının ve en az bir Batı dilinin de programlara alınmasını teklif etti.

Musa Kâzım, medreselerde verilen Arapça derslerini de eleştirdi. Ona göre Arapça önemli ve gerekli idi. Ancak, çağdaş yabancı dil öğreniminde geçerli olan pedagojik prensiplere göre öğretim yapılmalıydı. Dinî temel eserler ve kaynaklar Arapçadır, ancak bunlar Türkçeye kazandırılmalıdır. Bunun için de modern tedris usullerine göre kazanılmış bir Arapça bilgisi gerekmektedir.²³ Arapçanın iyi öğrenilmesini, temel dinî eserlerin Türkçeye çevirilmesi gerektiği gerekçesine dayanarak ifade etmesi, onun Türkçü politikalar izleyen iktidar partisi İttihat ve Terakki'nin dil ve dindeki Türkçeleştirme girişimlerine destek vermesi şeklinde yorumlanabilir.

Yukarda adı geçen Şevketî de ders muhteva ve metotlarının çağdaş pedagojik kriterlere göre yenilenmesi gerektiği fikrini savundu. Fakat bu yenilik, eski geleneksel medrese eğitim yapısını bozmamalıydı. Yeni konacak olan dersler, öğretimin temellerini oluşturan esas ilimlerin öğretilmesini şu ya da bu şekilde etkilememeliydi. Şevketî, daha sonra Şeyhülislam Musa Kâzım'a sunulacak olan ıslahat programında ana derslere ilaveten resim, spor ve dördüncü sınıftan itibaren bir Avrupa lisanına da yer vermişti.²⁴

Şevketî tarafından geliştirilen ders programına yönelik bu ıslahat projesi, Osmanlı Parlamentosu'nda da yankı buldu. Bursa mebusu Ömer Fevzi Efendi, Şevketî'nin ıslahat programına destek verdi. Fakat reformların yavaş yavaş uygulamaya konulması gerektiği, çünkü ilk anda tepkilere sebep olabileceği uyarısında bulundu ve sınıf geçmede imtihan sisteminin uygulanmasını önerdi.²⁵

23 Musa Kâzım, "Medreselerde Tedrisatın Islahı", *SM*, c. III, nr. 54 (3 Eylül 1325/16 Eylül 1909), s. 22-23; Musa Kâzım, *Külliyyât*, İstanbul 1336, s. 298-301.

24 Şevketî, *Medâris-i İlmiye Islâhat Programı*, s. 9-10.

25 Ömer Fevzi, "İslâh-ı Medâris", *BH*, c. I, nr. 15, (29 Kânûn-ı Evvel 1324/11 Ocak 1909), s. 324-325.

Sadece burada zikredilen kişiler değil, talebesinden hocasına, ulemasından mebusuna kadar daha pek çok kişi mevcut derslerin ve o derslerde okutulan kitapların artık ihtiyaçlara cevap veremediği tezini işledi. Buna göre geleneksel İslam ilimleri yine asıl dersler olarak okutulmalı, ancak ders kitapları yeniden gözden geçirilmeli, pek faydası olmayanlar çıkarılmalı, yerlerine her ilim sahası için yeniden telif edilen ders kitapları konmalıydı. Fakat her önerilen kitap alınmamalı, bunun için, yeni kitapları değerlendirecek özel bir komisyon teşkil edilmelidir.²⁶

Bununla beraber, medreselerde branşlaşma talepleri dile getirildi. Bütün derslerin tek bir müderris tarafından verilmesi yerine, okullardaki gibi her ders için, o sahada yetişmiş bir öğretmenin görevlendirilmesi istendi. Müderrisliğin yeniden düzenlenmesi ve müderrislere itibarlarının yeniden kazandırılmasını savunanlar, bundan böyle müderris olmak isteyenlerin bir komisyon tarafından imtihana tâbi tutulmasını ve ancak başarılı olanların görevlendirilmesini önerdiler. Müderrislerin hem meslekî bilgi ve becerilerinin ve hem de maddî durumlarının iyileştirilmesinin, derslerin verimliliği açısından çok önemli olduğu vurgulandı.²⁷ Mesela Şevketî, müderrislerin pedagojik formasyona sahip olmaları gerektiğini ancak, sadece meslekî başarının etkili ve kaliteli bir eğitim-öğretim faaliyeti için yeterli olmayacağından, müderrislerin maaşlarının da iyileştirilmesini savunmuştur. Böylece müderrisler, geçimlerini sağlamak için başka işler yapmak zorunda kalmayacaklar, tüm bilgi ve becerilerini, okullarda, talebelere aktaracaklar ve görevlerini de bihakkın yerine getireceklerdir.²⁸

Eğitim-öğretimin muhtevasına yönelik bu yenilik ve ıslahat önerilerini hoş karşılamayanlar da vardı. Sayıları, diğerlerine nazaran az olan bu tür kimseler, ders programlarının değiştirilmesini gereksiz buluyorlardı. Mesela Mustafa Tefvik, Avrupa'dan yeni kitap ve ders getirmenin bir çözüm olamayacağını, asıl problemin geleneklerin altüst olması ve öğrencilerin disiplinsizliği olduğu görüşünü savundu.²⁹

26 *BH*, c. I, nr. 12 (8 Kânûn-ı Evvel 1324/21 Aralık 1908), s. 250-251.

27 *BH*, c. I, nr. 13 (15 Kânûn-ı Evvel 1324/28 Aralık 1908), s. 274-276; *BH*, c. I, nr. 12 (8 Kânûn-ı Evvel 1324/21 Aralık 1908), s. 251.

28 Şevketî, *a.g.e.*, s. 44.

29 *el-Medâris*, nr. 13 (25 Temmuz 1329/7 Ağustos 1913), s. 201-203.

Medrese Mezunlarının İstihdam Sorunu

Medrese mezunlarının meslekî imkanları Tanzimat'a kadar, dinî hizmetlerden eğitime; hukuktan adalete kadar çok geniş bir alanı kapsıyordu. Fakat bu geniş saha, Tanzimat'tan sonra Osmanlı eğitim sisteminin seküler esaslara dayandırılması ve buna uygun devlet okullarının açılmasına paralel olarak önemli ölçüde daraltıldı. Medreseler, hukuk ve adalet sahalarındaki tekeline daha 1854'lerde, *Muallimhâne-i Nüvvâb*'ın kurulmasından sonra kaybetti. Böylece medrese mezunlarının etki alanları, ileriki yıllarda giderek artan bir yoğunlukla bugünkü Diyanet İşleri bünyesindeki müftülük, imamlık, hatiplik gibi dinî hizmetler sahasıyla sınırlandırıldı.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla gündeme gelen geniş çaplı ıslahat çerçevesinde, medrese talebelerinin, mezuniyet sonrası haklarının ve görev yapabilecekleri alanların iyileştirilmesi ve genişletilmesi de talep edildi. Genel eğitim sistemi içerisinde devlet okullarının statüsü ve dereceleri belirtilmişti. Bunların orta dereceli olanları, bir yüksek okula öğrenci hazırlarken yüksek dereceli olanları bir taraftan Dârülfünûn'a öğrenci diğer taraftan da devlet kademelelerine memur yetiştiriyordu. Peki medresenin genel eğitim sistemi içerisindeki statüsü ne olacaktı? Bu, Tanzimat'tan bu yana ortada kalan bir soruydu. Medrese kimleri yetiştirecekti? Mezunlar nelerde ne tür görevler alabilecekti? Öğretimin derecesi ve diplomanın denkliği nasıl olacaktı?

Islahatçılar bu ve benzeri sorular üzerinde de durdular ve herkes kendisine göre çözüm önerileri sundu. Bu konuda ilk tekliflerin Meşrutiyet'ten en az on sene önce Muhyiddin tarafından dile getirildiğini özellikle belirtmekte yarar vardır. Hoca Muhyiddin, sansürcü ve baskıcı olmakla suçlanan Abdülhamid döneminde, her yönü ile Meşrutiyet dönemi ıslahat hareketlerine esin kaynağı olan bir ıslah taslağı sunmuştu. Hoca Muhyiddin medrese eğitimini kısm-ı tâlî ve kısm-ı âlî diye iki dereceye ayırmış, orta dereceli okullara (İdâdî) denk saydığı kısm-ı tâlî mezunlarının yüksek dereceli (Tıbbiye ve Mülkiye gibi) devlet okullarına girebilmelerini, yüksek dereceli okullara denk saydığı kısm-ı âlî mezunlarının da doğrudan devlet kademelerine tayin edilebilmelerini teklif etmişti. Öneriyi göre icâzet alan kısm-ı âlî mezunları ayrıca, imtihanla müderris olabileceklerdi. Müderrislik imtihanlarını veremeyenler ise, müftü, ilkokul öğretmeni, alt kademeli devlet memuru ve askeriyede alay imam-hatibi olabileceklerdi.³⁰ Ulema-

30 Muhyiddin, *a.g.e.*, s. 19-20.

dan biri, -muhtemelen Hoca Muhyiddin'in önerilerinden esinlenerek- kısım-1 tâlî ve kısım-1 âlî olarak iki dereceye ayrılmış bir öğretimin uygulandığını varsayarak, orta dereceli okul dengi saydığı kısım-1 tâlîden mezun olanların yüksek dereceli okullara girebilmelerini teklif etti. Yüksek dereceli okul dengi olarak gördüğü kısım-1 âlî'den mezun olanların ise doğrudan devlet memuru olabilmelerini önerdi.³¹

Şevketî de iki dereceli olarak varsaydığı medrese eğitiminde altıncı seneden sonra öğrencilerin askerlik görevinden muaf tutulmalarını teklif etti. Onun teklifine göre altı sene okuyan talebe isterse imam-hatip ve ilkokul öğretmeni olabilecekti. Kısım-1 tâlîyi bitirenler yüksek dereceli okullara girebilecekler ya da devlet dairelerine kâtip, askeriyeye alay imamı, büyük camiilere imam ve ortaokul seviyesindeki okullara da öğretmen olarak atanabileceklerdi. Üniversiteye denk tuttuğu dört şubeli kısım-1 âlî talebeleri ise, okudukları şubeye göre müfessir, muhaddis, vaiz, kadı, müverrih ve edebiyatçı olarak yetiştirilecekti.³²

Meşrutiyet'ten önce veya bu dönemde medreseyi ıslaha yönelik yapılan ve kamuoyuna takdim edilen onlarca reform taslağında dile getirilen hususlar şu şekilde özetlenebilir:

- Ders Vekâleti'nin yeniden yapılandırılması; medrese tedrisatının merkez ve taşra teşkilatının kurulması.
- Ders programının aritmetik, matematik, coğrafya, tarih, fizik ve kimya gibi derslerle yeniden tanzim edilmesi.
- Ders kitaplarının ve diğer araç ve gereçlerin yenilenmesi ve çağa uygun hale getirilmesi.
- Derslerin, modern pedagojik prensiplerin ışığında işlenmesi.
- Öğretmenlerin branşlarına göre yetiştirilmesi, bunun için gerekli ekonomik iyileştirmelerin yapılması, maaşların yükseltilmesi.
- Medrese binalarının bakım, onarım ve restorasyonlarının temin edilmesi.
- Vakıf gelirlerinin yeniden medreselere tahsis edilmesi.

31 Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXX, nr. 1-2 (Ankara 1982), s. 59-89.

32 Şevketî, *a.g.e.*, s. 33-34.

- Eğitim ve öğretimin esaslı bir şekilde nizama sokulması ve öğrencilerin uyacağı disiplin kurallarının tesbit edilmesi.
- Medrese mezunlarının hak ve hukukları ile istihdam imkânlarının belirlenmesi.
- Medrese-mektep ayrışması sona erdirilerek iki kurumun uzlaştırılması.

Bütün bunların anlamı şuydu: Medreseye, 18. yüzyılın sonlarından itibaren kaybetmeye başladığı itibarını iade etmek, Tanzimat öncesi dönemdeki gibi alternatifsiz bir kurum olmasa bile yine de genel eğitimin en önemli unsurlarından biri haline getirmek ve medreselilerin -ve tabiatıyla ulemanın- etki ve yetki alanını olabildiğince genişleterek sistemin önemli bir ögesi yapmak.

2. Reform Dönemi

Gerek medrese hoca ve talebelerinin ve gerekse ulema ile kamuoyunun büyük bir kısmının yoğun reform talepleri nihayet ses getirdi ve yetkililer medrese sisteminin iyileştirilmesine yönelik ilk ciddi adımları, Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra atmaya başladılar. İşe ilk önce maddî kaynakların sağlanmasına çalışılmakla başladı. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi, hem talebelerin barınak ve bakım ihtiyaçları karşılanamıyordu ve hem de hocalara yeterli maaş verilemiyordu. Kaynaksızlık yüzünden pek çok medrese bakımsız, harap ve bitap olmuş ve dolayısıyla burarlarda eğitim ve öğretim durmuştu. Talebenin yeme-içme ihtiyacına tahsis edilen imaretler, birtakım çıkarıcıların usulsüz ve haksız suistimallerine maruz kalmış, imaretlere ayrılan ödenekten para kaçırıcılar, malzeme kaçırıcılar artmıştı.³³ "Öyle ki, fodla (yemek) yerine, kül içinde kalmış, sindirilmesi imkânsız hamur parçaları, içinde bir şey olmayan kalitesiz 'yemekler' veriliyordu."³⁴

Nihayet 1909 senesinde talebeleri temsilen bir grup Evkâf Nezaretine başvurarak, bundan böyle imâretlerde yemek yemek istemediklerini, kendileri için ayrılan ödeneğin nakden harçlık olarak verilmesini talep ettiler. Bunun üzerine, Nezâret bünyesinde *Tedkik-i tahsisât-ı vakfiye ve ıslah-ı medâris ve imâret* komisyonu kuruldu.³⁵ Komisyon yaptığı araştırmalar neticesinde öğrencilerin

33 Ergün, a.g.m., s. 83.

34 Ergün, a.g.m., s. 83.

35 Ergün, a.g.m., s. 83.

şikâyet ve taleplerini yerinde buldu ve konu ile ilgili hazırladığı rapor, Evkâf Nezâreti tarafından 13 maddelik bir yönetmelik halinde 14 Kasım 1910 tarihinde yayınlandı.³⁶ Buna göre 1910 yılı bütçesine 15.000 liralık bir ödenek konuldu. Yoksullar için tahsis edilen bir tanesi dışında İstanbul'da bulunan bütün imarethâneler de lağvedildi. Bundan böyle öğrencilere bir bakıma burs sayılabilecek aylık 70'er kuruş maaş verilmeye başlandı. Bütçede ayrıca taşra medreseleri için de cüz'î bir miktar olan 5.000 liralık bir tahsisat öngörüldü. Komisyon, bu düzenlemenin geçici olduğunu, 1911'den itibaren ise tüm medreselerin yatılı okullar haline getirilmesini ve ödeneğin maliye ve evkâf bütçelerine konulmasını planlamıştı.³⁷

Talebenin maddî durumunun iyileştirilmesi ve belli bir nizama sokulmasına yönelik yapılan bu çalışmalar planlandığı gibi uygulanamamıştır. Gerçi İstanbuldaki medrese talebelerine vaad edilen maaş büyük ölçüde ödenmeye başlanmıştı, ancak taşra medreseleri ile ilgili vaadler kağıt üzerinde kaldı. Ayrıca talebelere maaş verilmesi ile birlikte bir başka sorun baş göstermeye başladı. Medrese hücrelerinde 5-6 talebe bir odaya toplanmış, yemek yapma ve çamaşır yıkama işleri talebenin kendisine bırakılmıştı.³⁸ Böylece öğrenciler, derslerden daha çok yemek yapma, bulaşık ve çamaşır yıkama gibi tedris dışı işlerle meşgul olmak durumunda kalmışlardı.

Öğretimde Islahat: Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi (26 Şubat 1910)

Toplumdan gelen baskılar sonucu harekete geçen Meşihat makamı, hükümetten de yeşil ışık alarak medrese reformunun en önemli unsuru olan eğitim ve öğretim sisteminde ıslaha yönelik adımları 1910'da atmaya başladı. Ders Vekâleti tarafından hazırlanan bir program taslağı 13 Şubat 1910 tarihinde, Tabhâne Medresesi'nde yapılan bir törenle kamuoyuna sunuldu. Törende Ders Vekili Hâlis Efendi, Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi, Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa, Maarif Nâzırı Emrullah Efendi ve Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa gibi üst düzey devlet ve hükümet yetkilileri hazır bulundular. Ayrıca çok sayıda ulema ve mebus ile

36 "Talebe-i Ulûm Muhasasatına Dair Nizamnâme", *Takvim-i Vakâyi*, nr. 684 (14 Teşrîn-i Sâni 1326).

37 "Talebe-i Ulûma Maaş İ'tası", *Sabah*, 17 Ağustos 1910.

38 *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerîdesi (MMZC)*, 24 Kânûn-ı Sâni 1326, s. 1007.

eşraf da törenlere katıldı.³⁹ Hükümeti en üst düzeyde temsil eden Sadrazam, Maarif Nâzırı ve Ders Vekili'nin tören esnasında yaptığı konuşmalarda, medreselerin geçmişinden övgüyle söz ediliyor, son dönemde ise ihmal edildikleri ve bunun neticesinde gözden düştükleri kabul ediliyordu. Aynı zamanda medrese ıslahının, maarif için çok faydalı bir adım olduğu belirtiliyordu. Örneğin Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, "Kendimce düstûr ittihaz etmiş olduğum (*inneme'l-a'mâlû bi'n-niyât*) hadîs-i şerifi mantuk-ı mü-nîfince ki bu resm-i küşâda bu hadîsin kırâatıyla ibtidâr olunmuştur. Bu işin maarifimiz için pek fâideli olacağını bundan da ibtişâr ediyorum,"⁴⁰ demişti. Ders Vekili Halis Efendi ise konuşmasında, gerileyişin sebepleri üzerinde durmuştu. Ona göre, 15. ve 16. yüzyıllarda sağlam esaslar üzerine kurulan eğitim sistemi, zamanla Osmanlı'nın temel kurumlarına musallat olan hastalığın tesiriyle bozulmaya ve yozlaşmaya yüz tutmuştur. Evvela hikmet dersleri kaldırılmış, bilâhère "fünûn-ı müsbete" yavaş yavaş terk edilme-ye başlanmıştı. Doğu ilmi terkettiği zamanlarda Batı yeni yeni uyanmaya başlamış, yavaş yavaş gelişerek, büyük ilmî ve teknik buluşlara imza atmıştır. Yeniden ilme sarılmak, hem dinî hem müsbet ilimleri tedris etmek, Batı ile aramızdaki farkı kapatmak üzerimize farzdır. Binaenaleyh

"medâris-i İslamiyemizin usûl-i tedrisini ıslah ile beraber funûn-ı hâ-zıraya ait dersleri ilave ediyoruz. Kaviyyen ümid eyleriz ki, az zaman zarfında telâfi-i mâ-fât iderek maarif-i İslamiyemizi zamanla mütenâ-sib bir hâl-i mükemmeliyete ifrâğ edeceğiz. Fakat bu ümidimizin hu-sûle gelmesi için şu teşebbüsümüzün sâha-i tekemmüle îsâli pek bü-yük muâvenetlere gayretlere mütevakkıftır. Biz her türlü gayret ve fe-dâkârlıklara âmâdeyiz. Hükümetimizin muâvenetinden de eminiz. Cenâb-ı Hak'tan ise ümidimiz ber-kemâldir."⁴¹

Dönemin resmî bakışını göstermesi bakımından önemli olan bu alıntılar, hükümetin, Tanzimat'tan beri medreselerin ihmal edildiği gerçeğini itiraf ettiğini gösterir. Medreselerin ıslahı yönünde bir iyi niyet dikkat çekmektedir. Ancak burada Sadrazamın "ameller niyetlere göredir" hadisini kendisine düstûr ittihaz etmesinin, medreseler açısından ne anlama geldiğini bilemiyoruz.

39 SM, c. III, nr. 76 (5 Şubat 1325/18 Şubat 1910), s. 377-382; BH, c. I, nr.

47 (2 Şubat 1325/15 Şubat 1910), s. 16; Atay, *a.g.e.*, s. 231-232.

40 SM, c. III, nr. 76 (5 Şubat 1325) s. 379.

41 SM, c. III, nr. 76, (5 Şubat 1325), s. 380-381.

Başka bir ifade ile medreseleri ıslah etme bir amel ise, bunun arkasında yatan niyet nedir, Sadrazam hangi niyetle ıslah taraftarıdır? Bunlar, cevapları ileriki yıllarda netleşecek sorulardır.

Ders Vekâleti'nin hazırlayıp hükümete sunduğu tasarıda aşağıdaki hususlar dikkat çekmektedir:

- İstanbul ve taşrada bulunan her medrese, içinde medresenin adı, yeri, bânisi, vakfiyeleri, imâreti, oda sayısı, talebe sayısı ve talebenin kimliğine ait bilgilerin bulunduğu ve İstanbul'da Meclis-i Mesâlih-i Talebe, taşrada ise müftüler tarafından resmi mühürle tasdiklenecek bir defter tutacaktır.
- Medreselerde eğitim-öğretim süresi 12 yıl olacaktır.
- Dersler sabah, öğlen ve ikindi olmak üzere günün üç değişik vaktinde yapılacaktır.
- Geleneksel derslere ilaveten Osmanlıca, Farsça, hesap, matematik, cebir, kosmoğrafya, kimya, fizik, coğrafya, İslam tarihi, botanik, zooloji ve jeoloji dersleri de programa alınacaktır.
- Arapça ve diğer dinî dersler sabah ve ikindi vakitlerinde cami veya medreselerde işlenirken, ilave edilen yeni dersler ise öğle vakitlerinde özel dershanelerde yapılacaktır.⁴²

Yukarda genel hatları ile verilen ıslah taslağı, bundan 12 sene önce Hoca Muhyiddin tarafından sunulan taslağa büyük benzerlikler arz etmektedir. Derslerin günün üç vaktine ayrılması, fizik, kimya ve kosmoğrafya gibi tabiat ilimlerinin programa alınması, Osmanlıcanın ilk defa ders olarak kabul edilmesi, Hz. Muhammed'in hayatı (siyer-i Nebî) ve İslam tarihi gibi derslere yer verilmesi, Hoca Muhyiddin tarafından da önerilen hususlardı. Dolayısıyla ile bu taslak, Hoca Muhyiddin'in talep ve arzularının resmiyet kazanmış ve hayata geçirilmiş şeklidir.

Hükümete sunulan bu program, bazı ufak değişik ve ilavelerle beraber 26 Şubat 1910 tarihinde padişahın tasdiki ile *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi* adı altında yayımlanmıştır.⁴³ 48 maddeden oluşan nizamnâme ile medrese sistemi yeniden yapılandırılmakta; idare, öğrenci kabulü, eğitim-öğretim, müfredat, öğrenci ve

42 İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara 1966, s. 19; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. I-II, s. 122.

43 *Düstûr*, c. II, 2. Tertip, s. 127-138; *BH*, c. III, nr. 64, S. 1285-1288; *BH*, c. III, nr. 65, s. 1300-1302.

müdrislerin hak ve vazifeleri gibi hususlar yeniden düzenlenmektedir.

Nizamnâmede dikkat çeken hususlardan biri müdrislerle ilgili düzenlemedir. 37. maddeye göre, müdrislik için imtihan sistemi getirilmiştir. Buna göre müdris adayları Arap lisan ve edebiyatı, Tabîî ilimler ve riyâziyye, mantık, münazara, kelam, fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir, hadîs, usûl-i hadîs, tarih-i İslam, mufassal tarih-i Osmanî derslerinden imtihana tâbi tutulacaklardır.

Kısaca genel hatlarını çizmeye çalıştığımız bu nizamnâme, muhtevasına bakılırsa, gerçekten de reform olarak nitelendirilebilecek yenilikleri içermektedir. En önemlisi, talebesinden hocasına, ulemasından mebusuna kadar herkesin şikâyetçi olduğu ve kökü çok eskilere dayanan organizasyon bozuklukları, medrese içi disiplinsizlik, başıbozukluk, gelişigüzelik ve keyfilik, nihayet bu kanunla, hiç olmazsa teorik olarak bir nizam ve intizama sokulmuştur. Bundan böyle medreseler de diğer modern eğitim kurumları gibi belli kuralları, plan ve programları olan okullar haline gelecek, öğrenci ve öğretmenler dersten başka şeylerle uğraşmayacaktır. Hatırlanırsa, daha önceleri bazı müdrisler, keyiflerine göre ders verme faaliyetine katılırlar hatta çoğu zaman medreseye bile uğramazlardı. Talebeler ise, sonu belli olmayan bir eğitim süreci içerisinde ömürlerinin en kıymetli dönemlerini, elverişsiz medrese hücrelerinde geçirirlerdi. Bu nizamnâme ile artık öğretim 12 yıla sınırlandırılıyor, getirilen imtihan sistemi ile talebe ve müdris olmak isteyenlerin kendilerini her şeyden önce derse vermeleri öngörülüyor.

Ayrıca dersler yıllara göre düzenleniyor, sınıf geçme veya üst seviyede dersleri alma imtihanla mümkün kınıyor ve geleneksel derslere ilaveten, diğer modern okul programlarında yer alan tabîî ve sosyal branşlara da yer veriliyor. Osmanlıca ve İslam tarihi gibi derslerin programda yer alması da bir yeniliktir. Çünkü medrese tarihinde daha önce hususen bu derslerin okutulduğuna dair herhangi bir işaret görülmemektedir. Yenilik olarak sayılabilecek diğer bir husus ise, yeni konan derslerin câmi veya medrese yerine dersanelerde yapılmasının istenmesidir. Bu ise -kısmen de olsa- geleneksel medrese sisteminde ilk defa görülen bir husustur.

Bu nizamnâme, aylardır kamuoyunun merakla beklediği medrese ıslahına, Meşihat Makamı'nın, hükümetin rıza ve onayıyla verdiği bir cevaptır. Bu cevap, medrese çevrelerinde takdirle karşılanmış, basında "medreselerin ıslahı için atılan önemli bir

adım” olarak nitelendirilmiştir.⁴⁴ Ancak, getirilen yeniliklerin uygulanabilirliği tartışmalıdır. Nitekim bu hususlar tartışılacak ve tartışmalar hızlanarak devam edecek; zaman geçtikçe ıslahın uygulanamadığı görülecektir. Gerçekten hükümet, vaad edilen yeniliklerin uygulanması için gerekli yardım ve ödenekleri verememiştir. Gerçi 25 adet yeni derslik açılmış, ancak buralarda okutulması gereken dersler, öğretmenlerin, maaş alamamaları yüzünden yapılamamıştır.⁴⁵ Bunun üzerine Evkâf nâzırı, 1911 yılı bütçe görüşmeleri sırasında, devletin maddî desteğine olan ihtiyaç üzerinde durmuş ve medreselerin parasız ıslah edilemeyeceğini özellikle vurgulamıştır.⁴⁶

Beklenen iyileşmenin gecikmesi, hükümetin niyeti hakkında kuşku duyulmasına yol açmıştır. Nitekim Konya mebusu Zeynelabidin Efendi, mecliste sert tartışmalara sebep olan konuşmasında hükümeti, medresenin elindeki bütün vakıflara el koymakla, üstelik medresede ders veren hocalara maaş vermemekle itham ederken, medâris’in ıslahının, “vakıfların şerâitini mümkün mertebe tatbik suretiyle mümkün” olacağını savunmuş, daha sonra kendisine gelen bir şikâyet mektubundan söz etmiştir:

“(…) şimdi bir mektub aldım. Medârisin ıslahına çalışan fırka için. Medrese ahalisini medresede okutmamak için tedâbirler yapıyorlar diyorlar. (...) Medâris böyle mi ıslah olunacak?”⁴⁷

Bir milletvekili tarafından dile getirilen bu iddia, o dönem -en azından toplumun bir kesiminin- hükümetin medrese politikasından endişe duyduğunu göstermektedir. Nitekim bu konuşma üzerine sert tartışmalar yapılmış, çoğu ilmîye kökenli bazı mebuslar hükümete toz kondurmamaya çalışırken, diğer bazı mebuslar ise, bu konuda taşrada, köy ve kasabalarda medrese talebelerinin, mekteplere kaydığına dikkat çekerek, bu durumun, hükümetin medreseleri boşaltıp bu kurumları gereksiz kılmaya çalışması şeklinde anlaşıldığını dile getirmişlerdir. Mesela Sinop mebusu Ha-

44 *SM*, c. III, nr. 76 (5 Şubat 1325/18 Şubat 1910), s. 377; Halim Sabit, “İslâh-ı Medâris Münasebetiyle”, *SM*, c. V, nr. 124 (5 Kânûn-ı Sâni 1326/18 Ocak 1911), s. 324-336.

45 *MMZC*, c. V, (30 Mart 1327/12 Nisan 1911), s. 256; M. Satvet, “Medreselerimiz Hâlâ Bir Yoluna Konulmadı”, *SR*, c. II-IX, nr. 29-211 (6 Eylül 1328/19 Eylül 1912), s. 44.

46 *MMZC*, 24 Kânûn-ı Sâni 1326/6 Şubat 1911, s. 999-1006.

47 *MMZC*, 24 Kânûn-ı Sâni 1326, s. 567.

san Fehmi Efendi, İttihat ve Terakki Fırkası için böyle iddialarda bulunmanın haksızlık olacağını, yalnız bu fırkanın değil, mecliste bulunan bütün mebusların emelinin, “böyle bir ananât ve tarih-i İslam’a, âlem-i İslamiyete şimdiye kadar hizmet edegelmiş medârisin teâlî ve terakkisi” olduğunu savunmuş ve “Buna muhalif bir âza olduğunu zannedemem” diyerek mebuslar tarafından alkışlanmıştır. Hasan Fehmi, buna rağmen, medârisi kaldırmak niyetinde olanların da bulunabileceğini kabul etmiştir. Urfa mebusu Saffet Efendi de yaptığı konuşmada İttihatçıları kollayıcı ifadeler kullanmıştır. “Medâris-i İslamiye ıslahatı vesilesiyle, medâris-i İslamiyeyi tahrip ediyorlar” manasına gelen konuşmaların haksız olduğunu “halbuki bugün gerek İttihat ve Terakki Fırkası ve gerek bu fırkaya mensup olan Evkâf Nâzırı Hayri Bey Efendi, medâris-i İslamiyeyi sadr-ı evveldeki medâris-i İslamiye derecesine teâlî ettirmek maksadı ulvîsindedirler. Râzîler, Gazzâlîler derecesinde adam yetiştirmek için birtakım vesâil-i hayriyeye teşebbüs ediyorlar ve bu teşebbüsât fetvâhânenin fetvâsı ile oluyor. Böyle fetvâhânenin, Meşihat’ın fetvâsı ile gâyet mukaddes ve yüksek âmâl ile âlem-i İslamiyetin terakkisine çalışan bir fırkayı veyahut bir nâzırı, medâris-i İslamiyenin tahribine çalışıyorlarmış diye tahrip ile itham etmek, âlem-i İslamiyete karşı bir ihanettir”, diyor.⁴⁸

1910 ıslahatının uygulamasında karşılaşılan bir başka engel de 1912-13 Balkan Harbi esnasında ortaya çıkan kargaşadır. Savaş nedeniyle İstanbul’daki bütün okullar ve medreseler kapanmıştı. Çok sayıda medrese talebesi gönüllü olarak askere gitmiş ve çeşitli cephelerde ya şehid olmuş ya da gazi olarak dönmüştür. Geri kalan talebeler ise, memleketlerine gitmişlerdir. Öyleki medreselerde okuyacak çocuk veya genç kalmamıştır.⁴⁹

Bu arada kamuoyunda ulema ve medreseler aleyhine oluşturulan menfi propagandalar da gittikçe yayılıyordu. Ulema ve medrese kurumu, Batıcılar tarafından sürdürülen sert eleştirilerin hedefi olmuştu. Ulema, bilhassa, ülkenin gelişmesini önlemekle, modernleşme ve yenileşmeye karşı çıkmakla ve böylece millete ve devlete zarar vermekle suçlandı. Ulemanın, yeni şartlara ayak uyduramayacağı, modern eğitim ve öğretimi sürdüreceği kabiliyete sahip olmadıkları iddia edildi. Batıcılar eleştirilerinde bir adım daha ileri gittiler ve medrese kurumunun kökten lağv edil-

48 Meclis-i Mebusan’da cereyan eden bu tartışmalar için bkz. *MMZC*, 24 Kânûn-ı Sâni 1326, s. 567-573.

49 Ergün, a.g.m., s. 77.

mesini teklif ettiler. Katıksız bir Batı hayranı olan Hemedânîzâde Ali Naci *Softalar ve Medreseler* adıyla kaleme aldığı eserinde aşâğulayıcı ve tahkir edici bir uslûpla medrese ve ulema hakkında şunları söylüyordu:

“Ben bunlara (medreselere) dâru’t-tedrisden ziyâde birer imârethâne-i ma’îşet diyeceğim. (...) Senelerce süren tedris bir hiçle neticeleniyor. (...) Bugün medreselerden çıkanlar ilim ve irfan adına sarıklarından başka bir şey gösteremezler. Kendilerini allâme sanarlar ama. (...) O sarığı taşıyan kafada insan biraz zekâ, biraz fikir, biraz hayat, biraz beyin göremeyince inkisâr-ı hayâle uğruyor.”⁵⁰

Ali Naci’ye göre medreseler, asker kaçaklarının birer “ilticâ-gâhı”, tembel ve miskinlere birer “imârethâne-i ma’îşet”tir. Ne medreseler kurum olarak ve ne de medreseden çıkanlar asrın ihtiyacına cevap veremezler, yalnız “ulûm-ı fıkhiyye” ve “ulûm-ı uhreviyye”ye hasr edilen medreselerin memlekete de hiçbir faydası olamaz.

Ayrıca o, talebelerin ve ulemanın ülkenin problemleri ile ilgilenmediklerini, bunların halli için hiçbir katkıda bulunmadıklarını, ülkeyi kalkındırmak, problemleri çözmek için çalışanları ve reform isteyenleri ise kâfir olarak damgaladıklarını iddia eder. Ali Naci hükümete de bir öneride bulundu ve medreseye aktarılacak paraların israf olacağını, en iyisi bu ödenekle, Batı standartlarına göre yetişmiş aydınlar yetiştirmek için Avrupa’ya öğrenci gönderilmesini istedi.⁵¹

Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı gibi diğer Batıcılar da eleştiri ve suçlamalardan geri kalmadılar.⁵² Abdullah Cevdet, çıkardığı *İctihad* adlı dergide bir taraftan Batı kültür ve medeniyetinin faziletlerinden bahsederken diğer taraftan da geleneksel, kökleri asırlara dayanan Osmanlı müesseselerine saldırmakta ve bu arada İslam dinine de dil uzatmaktaydı. “Softalığa Dair” adlı makalesinde medreseleri ve medreselileri de ağır bir şekilde tenkit etmekte ve bazen tahkir boyutlarına varan suçlamalarda bulunmaktadır. Kılıçzâde ise softalığa ve dervişliğe karşı kendi deyimiyle çoktan “ilan-ı harp” etmişti.⁵³

50 Hemedânîzâde Ali Naci, *Softalar ve Medreseler*, İstanbul 1325, s. 3-6.

51 Ali Naci, *a.g.e.*, s. 9.

52 Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, *İctihad*, nr. 60 (1329), s. 1303-1306; Kılıçzâde Hakkı, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlân-ı Harb”, *İctihad*, nr. 58 (1329), s. 1277-1281. Batıcılar için bkz. T. Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960, s. 79-81.

53 Kılıçzâde Hakkı, *a.g.m.*, s. 1277-1281.

Bütün bu ve benzeri suçlamalar karşısında ulema da sessiz durmadı. Müntesib-i ilmiyeden Bedreddin, *el-Medâris* dergisinde yayınlanan bir yazısında Hemedânizâde Ali Nâci'ye cevap veriyor ve "Eğer burası [yani medreseler] dâru't-tedris değilse, bunun kabahatlisi ulema değil hükümettir", diyerek yönetimi suçluyordu. Bedreddin, talebelerin asker kaçağı olarak suçlanmasını da doğru bulmuyordu. Ona göre İstanbul Çatalca hattında düşmana karşı savaşımlar o horlanan, aşağılanan softaların ya kendileri, ya kardeşleri veya amcalarıdır.

1913 yılında Bayezid Medresesi müderrisleri -içlerinde Şevketi de vardır- 200 müderrisi temsilen kamuoyuna bir açıklama yaptılar ve bütün eleştiri ve suçlamaları reddettiler. Medreselerin, devlet ve halk için önemli saydıkları fonksiyonlarını vurguladıktan sonra, bugünkü durumdan dolayı duydukları endişelerini dile getirdiler. Ancak artık medreselerden iyi yetişmiş ulema, fukaha ve müfessir çıkmadığını da kabul ettiler. Bunun için en çok kendilerinin reform istediklerini hatta bizzat ulema ve müderrislerin ıslah taslakları ve programları hazırladıklarını ifade ettiler. Ancak, ıslahı uygulama karar ve yetkisinin kendilerinde olmadığını, tam tersine bunun sorumlusunun kendileri değil yetkililer olduğunu söylediler. Böylece, medresenin içine düştüğü durumdan -doğrudan olmasa da- bir bakıma devleti ve hükümeti sorumlu gösterdiler.⁵⁴

Müderrislerin açıkladığı bu deklarasyon, Mehmed Şemseddin tarafından hürmetle karşılandı. M. Şemseddin, bu açıklamanın, kamuoyunda ulema aleyhine oluşturulmak istenen menfi imajın düzeltilmesine katkıda bulunacağını düşünüyordu.

Şair Mehmed Âkif de tartışmalara katıldı. O, medresenin bu haliyle, artık İslam ilimlerinin tahsil edildiği bir eğitim kurumu olma fonksiyonunu devam ettiremeyeceğine, ulemanın da ses getirecek orjinal eserler üretmeyeceğine inanmıştı. Ancak o, körükörüne Batı taklitçiliğini ve ulusçuluğu reddediyor ve ıslahın, modernizasyonun ve yeniden yapılanmanın, temeli Kur'ân ve hadis olan, zamanla İslam'a girmiş yanlış gelenek, inanç ve etkilerden arındırılmış İslam'a dönmekle mümkün olacağını savunuyordu.

54 Açıklama aşağıdaki hocalarca imzalanmıştır: Darendeli Muhammed Seyyid, Ayaşlı Ahmed Hamdi, Eşrefendizâde Şevketî, Ermenekli Mustafa Safveti, Kazanlı Herras Hamit, Sofiluli Ahmet Hulusi, Darendeli Halit, Karahisarlı Arif, Elmalı Muhammed Fahri ve İşpirli İdris Seyyid; bkz. *SR*, IX, (14 Şubat 1328/ 27 Şubat 1913), s. 429-430.

Bununla beraber o, bu kurumlara yönelik basın-yayın organlarında, özellikle Batıcılar tarafından yapılan eleştiri ve suçlamaları haksız buluyordu. Ona göre, bütün bu olumsuzluklara rağmen, yine de imam, vaiz ve müezzin gibi din görevlileri, bu kurumlarda yetiştirilmekte ve böylece bunlar toplum için önemli vazifeler ifa etmektedirler. Oysa devlet tarafından kurulan ve beslenen mektepler, kendilerinden beklenenleri hiç bir zaman verememişlerdir. Âkif bu görüşlerini, *Safahat*'ta yer alan bir şiirinde şöyle dile getirmektedir.

*Sâde "ıslah-ı medâris" mi ne, bir şey dediniz...
Onu anlar gibi olduksa da izah ediniz!
Acaba hangi zaruret sizi sevk etti buna?
Ya fesad olmalı meydanda ki ıslah oluna.
Bunu bir kerre kabul eylemeyiz, reddederiz.
Sonra, biçare medâris o kadar sahipsiz,
O kadar baştan atılmış da o haliyle yine,
Düşüyor, kalkıyor amma gidiyor hizmetine.
Halkın irşadı mıdır maksad-ı te'sîsi? Tamam
Şehre müfti veriyor, minbere, mihraba imam.
Hutabânız oradandır, oradan vâiziniz;
Oradandır hocanız, kayyımınız, hâfızınız.
Adli tevzi edecek hâkime fikh öğretin o;
Hele köy köy dolaşın köylüyü insan eden o.
Şimdi bir mes'ele var arz edecek, çünkü değer;
Bunların hepsine az çok yetişen medreseler.
Bir zaman müftakır olmuş mu acep hârice? Yok.*

Âkif, buraya kadar, medreselere yapılan eleştirilerin haksızlığını anlatmaya çalışıyor ve bu kurumların -bütün ihmellere rağmen- ülke ve millete olan fayda ve katkılarından bahsediyor. Şiirin devamında ise, medreseler, ülkeye ve millete bu derece hizmet ederken, devletin Avrupa'yı örnek alarak kurduğu ve her bakımdan desteklediği okulların millete ne verdiğini sorguluyor.

*İyi ammâ, a beyim, şöyle bakınsak, birçok,
Bir alay mekteb-i âlî denilen yerler var;
Sorunuz bunlara millet ne verir? Milyonlar.
Şu ne? Mülkiye. Bu? Tıbbiye. Bu? Bahriye. O ne?
O mu? Baytar. Bu? Ziraat. Şu? Mühendishâne.
Çok güzel, hiçbiri hakkında sözüm yok, yalnız,
Ne yetiştirdi ki şunlar acaba? Anlatınız!
İşimiz düştü mü tersaneye, yahut denize,*

*Mutlaka âdetimizdir, koşarız, İngiliz'e.
Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir;
Hekimin hâzıkı bilmem nereden celbedilir.
Meselâ bütçe hesabâtını yoktur çıkarın...
Hadi maliyyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.
Hani tezgâhlarınız nerde? Sanayi nerde?
Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, ya Mançester'de!*⁵⁵

Medrese kurumu üzerine yapılan bu tartışmalar basında şiddetlenerek devam ederken, ıslah çalışmaları hız kesmedi. 1910 yılında Meşihat ve 1911 yılında Evkâf Nezâreti, taşra medreseleri hakkında bir döküm çalışması yapmayı tasarladı. Vilayetlere gönderilen emirlerle, taşradaki medreselerin sayıları, bina ve oda durumları, tedrise müsait olup olmadıkları, restore edilecekse maliyeti, kapasitesi vb. hususlar tespit edilmek istenmişti.⁵⁶ Ancak, bu son iki teşebbüsün sonuçları hakkında herhangi bir malumat bulamadık. İstenilen rapor ve cetveller hazırlandı mı? Hazırlandı ise merkeze gönderildi mi? Merkezde bu bilgiler değerlendirilip, herhangi bir işlem yapıldı mı? Bu sorular şimdilik cevapsız. Zira henüz bu tarihlerde, taşra medreselerinde hatırı sayılır herhangi bir yeni düzenleme, mevcut değildir. Sadece, her kaza ve livâdaki birer medreseye bütçeden ödenek ayrıldığı göze çarpmaktadır.⁵⁷

Ders Vekâleti, toplumun çeşitli kesimlerinden gelen ıslah taleplerine cevap verebilmek için bir takım çalışmaları yürütmeye devam ediyordu. Nihayet Vekâlet 1914 yılının Mart ayında -muhtemelen Emrullah Efendi'nin *Tûbâ Ağacı Nazariyesi*'nden esinlenerek, *Medresetü'l-Mütehassısîn* adında bir yüksek ihtisas medrese-projesi hazırladı. Taslağa göre yeni okul, 1. Sarf ve Nahiv, 2. Mantık ve Meânî, 3. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh, 4. Kelam ve Hikmet, 5. Tefsir ve Hadis olmak üzere beş ayrı ihtisas şubesinden oluşacaktı. Öğretim süresi dört yıl olarak öngörülen bu şubelere, İstanbul ve taşra medreseleri mezunları imtihanla girebileceklerdi. Sınıf geçme, sene sonu yapılacak sınavla mümkün olacaktı. *Medresetü'l-Mütehassısîn* mezunları, bitirdikleri bölüme göre müderris, alay müftüsü, fetvâhânedede uzman ve eyalet müftüsü gibi görevlere atanabileceklerdi.

55 M. Âkif Ersoy, *Safahat* (6. Kitap -Âsım-), nşr. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1966. s. 392-393.

56 "Vilâyet Medreseleri", *Sabah*, 19 Nisan 1911.

57 Ergün, a.g.m., s. 82.

Ders Vekâleti'nin Mart 1914 tarihli bu projesi aynı sene içerisinde uygulanamamıştır. Ancak aynı yılın Ekim ayında yapılan yeni bir düzenleme ile birleştirilerek yeniden gündeme getirilmiştir.

İslah-ı Medâris Nizamnâmesi: İstanbul Medreselerinin Yeniden Örgütlenmesi

Eskiden beri ıslah taraftarı olarak bilinen Evkâf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi 16 Mart 1914'te şeyhülislamlığa getirildi. Daha 1911'de Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmalarda o, medrese ıslahının ehemmiyeti üzerinde durmuş ve bunun için zamanın Evkâf Nâzırı olarak hükümetten daha fazla maddî destek talep etmişti. Hatta Bursa mebusu Ömer Fevzi Efendi'nin ifadesine göre, Evkâf Nâzirliğini, medreselerde ıslah girişimlerinin desteklenmesi ve hayata geçirilmesi şartıyla kabul etmişti. Kendisine “niye medreselere bu kadar ehemmiyet veriyorsun ve onlara müsbet ilimleri öneriyorsun” sorusu yöneltildiği zaman “müsbet ilimleri öğretmek mektebin karşısına medresenin ilmî gücünü koymak” istediğini söylediği rivayet edilmektedir. Atay, bu rivayetin doğru olabileceğini, bizzat kendi müşâhedelerine dayanarak ifade etmektedir.⁵⁸

Yukarda da ifade edildiği gibi, medrese ıslahının sadık savunularından biri olan Hayri Efendi, şeyhülislam olduktan sonra, kafasındaki ıslah planlarını uygulamada bir adım daha attı ve 1 Ekim 1914 tarihli *İslah-ı Medâris Nizamnâmesi*'ni yayımlandı.⁵⁹ Bu yeni yönetmelik İstanbul medreselerinin, bilhassa teşkilat bakımından ıslahını öngörmekteydi. Buna göre bütün medreseler, merkezî bir sistem içerisinde toplanacaktı. Fakat önce, İstanbul'daki mevcut medreselerin durumları incelenmeli idi. Bunların sayısı, bina ve oda durumları, tahsil ve tedrise müsait olup olmadıkları, kapasiteleri bilinmiyordu ve ilk çalışmanın bu yönde yapılması gerekliydi. İşte bu sebeple İstanbul medreseleri birer birer dolaşılarak her biri hakkında raporlar hazırlandı. İstanbul Müftülüğü, Şer'iyeye Sicilleri Arşivi'nde Ders Vekâleti Medrese ve Müderris Defteri'nin içinde bulunan bu raporlar, İstanbul medreselerinin o günkü durumlarını göstermesi bakımından ehemmiyetlidir. Yeri, yapı durumu, dershanesi, tuvaleti, çamaşırhanesi vs. bulunup bulunmadığı, hücre ve talebe sayısı, sıhî şartları hâiz olup olmadığı gibi hususlar bir bir işaretlenmiştir.

⁵⁸ Atay, *a.g.e.*, s. 260.

⁵⁹ *Düstûr*, Tertib-i Sâni, c. V, s. 1325-130; *İlmiye Salnâmesi*, s. 657-660.

Bu araştırma ve incelemeden sonra öğretime elverişli görülen bütün medreseler, yeni yönetmelikle *Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi* adı altında birleştirilmiştir. Öğretim süresi 12 yıl olarak belirlenen bu yeni medrese, tâlî kısm-ı evvel, tâlî kısm-ı sâni ve kısm-ı âlî olmak üzere üç bölümden oluşuyordu.

Her kısmın öğretim süresi dört sene idi. Her kısım dörder sınıfı ve sınıflar da dörder şubeyi ihtiva etmekteydi (mad. 2). Yönetmeliğe göre, ilk iki alt şubeye (*Kısm-ı tâlî*) azami 1080 ve üst şubeye (*Kısm-ı âlî*) de 800 talebe alınacaktı (mad. 3-4). Her bir kısım birer müdir-i umûmî; sınıf ve şubeler de birer müdür tarafından idare edilecekti. Şube müdirleri sınıf müdirlerine, sınıf müdirleri müdir-i umûmîlere, müdir-i umûmîler de Ders Vekâleti'ne bağlı olacaklardı (mad. 5).

Nizamnâme'ye göre sözkonusu medresede okunması öngörülen ders programına bakıldığı zaman, bilhassa ortaöğretime denk olan alt kısımlarda geleneksel dinî derslerin yanında sosyal, fen ve matematik branşlarının da yer aldığını görmekteyiz. Cumhuriyet döneminde açılan İmam-Hatip Liselerinin ders programı bu programa önemli ölçüde benzerlik arz etmektedir. Bu programda sosyal ve fen branşlarının ağırlığı 1910 yılındaki programa kıyasla daha fazladır. Ancak dikkat çeken bir başka husus, bu programda Batılı bir lisanın yabancı dil olarak yer almamasıdır. Yükseköğretime denk düşünülen Kısm-ı âlînin ders programında, Kur'ân ve hadis ilimleri ağırlıklı olarak yer almaktadır.

Nizamnâmenin 7. maddesi, bu programın gerekli görüldüğü takdirde, Meşihat tarafından görevlendirilecek bir komisyon tarafından tashih ve ta'dil edilebileceğini hükme bağlamaktadır.

Öte yandan, daha önce planlanan ancak uygulanmayan *Medresetü'l-Mütehassısîn* projesi, bu nizamnâme ile birleştirilmiştir. Buna göre sözkonusu ihtisas medresesi Süleymaniye Camii'nde kurulacaktır. Burada, esas itibariyle, medrese için "ulûm ve fûnûnda mutehassıs" yetiştirilecektir. Nizamnâmede öğretim süresi iki yıl olarak belirlenen ve kısm-ı âlî'nin fevkinde sayılan *Medresetü'l-Mütehassısîn*, öğretim süreleri iki yıl olan üç kısımdan oluşacaktır: 1. Tefsir ve Hadis Şubesi, 2. Fıkıh Şubesi, 3. Kelam ve Tasavvuf ve Felsefe Şubesi

*Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi'*nde öğretime yukarıda verilen programlar uyarınca 19 Kasım 1914 tarihinde başlanmıştır. 1914-15 öğretim yılında medreseye 2.880 talebe alınmış,⁶⁰ ancak bu sa-

60 Ergin, *a.g.e.*, c. I-II, s. 133.

yı, sonraki yıllarda, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle önemli ölçüde düşmüştür. Zira pek çok medrese talebesi askere alınmış ve cephelere sürülmüştür. Böylece bir sonraki öğretim yılında medresedeki talebe sayısı yarı yarıya azalmış ve ancak 1354 talebe okuma imkânı bulabilmiştir.⁶¹

Savaşa rağmen medreseleri ıslah faaliyeti devam etti. Nitekim 1915-16 öğretim yılında, nizamnâmenin 7. maddesine dayanılarak, Ders Vekili'nin başkanlığında bir komisyon yukarıda verilen programlarda bazı tadilat yapmış ve mesela Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusçadan biri mecburî dersler arasına alınmıştır. Ayrıca beden eğitimi dersi de konmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği gibi bu nizamnâmenin en büyük başarısı, dağınık halde bulunan, belli nizam ve intizama sahip olmayan medreseleri merkezî bir otorite altında birleştirmesi, böylece -hiç olmazsa İstanbul'da- modern bir teşkilatlanma ve organizasyonun gerçekleştirmesiydi. O güne kadar müderrislerin inisiyatifinde bulunan medreseler artık modern okul sistemlerinde olduğu gibi, merkezî bir otoritenin görevlendirdiği ve bu otoriteye karşı sorumlu olan müdürler tarafından idare edilecektir. Bu yeni teşkilatlanma, sadece derslerin kontrolünü değil aynı zamanda hem talebenin ve hem de müderrislerin sıkı bir şekilde denetim altına alınmasını sağlıyordu.

Nizamnâme, programda da yenilik hedeflemiştir. Ancak aceleyle getirildiği anlaşılan ders programları, dinî derslerle sosyal, fen ve matematik derslerin bir karışımından ibarettir ki bu, en azından o dönemde uygulanması oldukça güç olan bir durumdur. Zira yeni konan dersleri verecek öğretmen yoktur, öğretmen bulunsa bile ders yapacak dersane yoktur. Hepsinden önemlisi, bütün bunlar için elzem olan ödenek yoktur.

Ayrıca nizamnâmede, müderrislerin malî durumlarının düzeltilmesine yönelik bir hüküm de bulunmamaktadır. Buna karşılık müderrisler, büyük sorumluluklarla zabt u rabt altına alınmaktadır. Mesela, vazifesini kabul etmeyen ya da yerine getirmeyen bir müderris görevden alınabilecek ve maaşı da kesilebilecekti.

Nizamnâmenin boş bıraktığı başka bir husus da talebenin durumunun iyileştirilmesine yönelik herhangi bir ıslahtan söz etmemesidir. Gerçi, aylık verilen 70 kuruş harçlığın yetersizliği kabul edilmiş ve bu nedenle, Üsküdar, Nuruosmaniye, Şehzade ve Fatih'te taamhâneler açılması kararlaştırılmıştır.

61 Bkz. *İlmiye Salnâmesi*, s. 185.

Görüldüğü gibi 1914 Nizamnâmesi, teşkilat dışında önemli bir yenilik getirmemiş, medrese ıslahı için vazgeçilmez bir koşul olan maddî ve malî sorunlar olduğu gibi bırakılmıştır. Oysa, esaslı bir medrese ıslahı için teşkilat ve ders programları kadar önemli olan başka bir husus da medrese binalarının yenileme ve modernizasyonu, talebe ve müderrislerin sosyo-ekonomik durumlarının iyileştirilmesi idi.

Son olarak, *Dârü'l-Hilâfet'il-Âliye Medresesi*'nde görev verilen müderrislerle ilgili birkaç noktaya dikkat çekmek istiyorum. Bu medrese bünyesinde görev yapanların önemli bir bölümü, hem Cumhuriyet öncesi, hem de Cumhuriyet dönemi din ve eğitim sahasında önemli rol oynayan ve eser bırakan kişilerdir. Bunlar arasında büyük müfessir Elmalılı Muhammed Hamdi,⁶² Ömer Nasuhi Bilmen ve Ahmed Hamdi Akseki de vardır.

Hüseyin Atay, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi* öğretim kadrosunun, ilmî seviyesinin yüksek olduğunu, hatta böyle bir kadroyu bugün bile bulmanın imkânsız olduğu görüşünü savunmaktadır. Eğer durum gerçekten böyle ise, yani her yönü ile aşağılanan Cumhuriyet öncesi dönemin seviyesine hâlâ ulaşamadı ise bu, medrese ve müderrisleri her fırsatta karalayan, aşağılayan, gericilikle, örümcek kafalılıkla suçlayanların ne kadar haksız olduklarının, Osmanlı Maarifi'nin geri kalmasının sorumlusu olarak gösterilen ulema ve medreselilerin ne kadar haksızlığa uğradığının açık göstergesidir. Eğer bu potansiyel güç horlanacağına desteklenseydi, onlara, hiç olmazsa bir ilkokul öğretmeni kadar itibar edilseydi sosyo-ekonomik durumlarıyla beraber meslekî durumlarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesine çalışılırdı, hiç şüphesiz ülke maarifine çok daha büyük katkıları olabilirdi. Yine de bütün olumsuzluklara rağmen, Kur'an'ı anlamada Elmalılı Hamdi Yazır'a ve Ömer Nasuhi Bilmen'e, *Yeni İlm-i Kelam*'ı İzmirli İsmail Hakkı'ya, *İslam İlmihali*'nin geniş halk kesimlerine ulaşmasında Ahmed Hamdi Akseki'ye çok şeyler borçluyuz.

Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun

Medreselerin ıslahı meselesi sonraki yıllarda da gündemdeki yerini korudu. Tartışmalar, yeni ıslah önerileri ve tenkitler durmak bilmiyordu. Bütün bunlar, uygulamaya konulan ıslah paket-

⁶² *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsiri hâlâ, Türk Müslümanların ortaya koyduğu en ciddi tefsir olma özelliğini korumaktadır.

lerinin beklenen faydaları sağlamadığı anlamına geliyordu. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın da tüm şiddeti ile sürdüğünü tekrar hatırlatmakta yarar vardır. Çünkü, harp sadece askerî zararlar vermekle kalmıyor, aynı zamanda devletin siyasî, malî, ictimai ve terbiye sistemlerinin de sarsılmasına, tasarlanan reformların kâğıt üzerinde kalmasına sebebiyet veriyordu.

Bütün bunlara rağmen medrese ıslahı günün konusu olmaya devam etti. Hükümetin medrese ve ilmiye politikaları da yavaş yavaş belirmeye bu dönemde başladı. Ziya Gökalp'in laik-Türkçü esaslara dayanan görüşlerinin, hükümet üzerindeki etkileri de bu tarihlerde görüldü. Devlet sisteminde laik esaslara dayalı köklü reformların niyetleri tezahür etmeye başladı. Bu bağlamda, Şeyhülislamlığın görev ve yetkileri, tasarlanan yeni laik sisteme uygun olarak yeniden tarif edilmeye başlandı. Din ve eğitim alanında laikleşme anlamına gelen politikalar bir taraftan İttihat ve Terakki tarafından, diğer taraftan, bu parti yanlısı basın organları tarafından yavaş yavaş ısıtılmaya başlandı. Nitekim sözkonusu partinin 1916 Kongresi'nde özetle şu hususlar dile getirildi:

“Şeyhülislamlığın şimdiki teşkilatı, dinî hükümleri yayma; itikadları düzeltme, din görevlileri yetiştirme ve atama, cami ve mescidleri ihtiyaca göre düzenleme, İslam milletinin hilâfetle olan bağlarını kuvvetlendirme gibi dinî konularla ilgilenmeye imkân vermemektedir. Adı geçen makamın esas görevlerinin bunlar olması gerekirdi. Adli işlerin yürütülmesi, yetimlerin mallarının idaresi gibi ek görevlerden sıyrılması maslahat gereğidir. (Bunun için) biri Şer'î (Şeriat) mahkemelerinin, personeliyle birlikte Adliye Nezâreti'ne bağlanmasına, diğeri de, Şeyhülislamlığın tarifinde uzun uzadıya anlatıldığı gibi, teşkilat ve görevlerine dair iki maddenin programa alınması teklif edilmiştir.”⁶³

Burada dikkati çeken Meşihat'ın elindeki yetkilerin oldukça daraltılarak, bu kurumun sadece din hizmetlerine münhasır bir makam haline getirilmeye çalışılmasıdır. Meşihat, bugüne kadar şer'î mahkemelerle, hukuk ve adalet, medreselerle de eğitim alanlarında belli ölçüde salâhiyete sahip idi. İktidar bu yetkileri, Şeyhülislamlığın elinden almayı planlamaktaydı. Bu, Meşihat'ın, Cumhuriyet Dönemi'ndeki Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir statüye oturtulması demektir. Aynı kongrede, Evkâf Nezâreti'ne bağlı ilkokulların, öğretimde birliği sağlama politikası gereği Maarif Nezâreti'ne

63 Eşref Yağcıoğlu, *İttihat ve Terakkinin Son Yılları – 1916 Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1992, s. 30-31.

devredilmesi teklif edilmiştir. Bu teklifler, kongre sonunda programa eklenerek kararlaştırılmış ve bunun için gerekli yasal düzenlemelerin yapılacağı beyan edilmiştir.

Kongrede alınan kararlarla ilgili *Tanin Gazetesi*'nde yayınlanan yorumlar da oldukça ilginçtir. 6 Ekim 1916 tarihli yorum-haberde, Evkâf Nezâreti'nce idare edilen okulların, Maarif Nezâreti'ne devredilmesi, eğitimde birliğin sağlanması açısından yerinde bir karar olarak değerlendirilmiş ve bunun Evkâf Nezâreti'nin esas vazifeleri ile daha ciddi ilgilenmesine ve daha verimli hizmet vermesine olanak sağlayacağı görüşü savunulmuştur.⁶⁴

Aynı gazetenin 11 Ekim 1916 tarihli makalesinde İttihatçıların, Meşihat'ı yargı gücünden arındırma politikası desteklenmiştir. Gazeteye göre Tanzimatçıların, hukuk ve yargı alanlarında iki türlü sistem uygulamaları büyük bir hata idi. 1836 tarihinde Kazaskerler ve İstanbul Kadısı Bab-ı Meşihat'a nakledildi. Şer'î kadılar, kazaskere bağlı oldukları için bunların oraya intikaliyle Bab-ı Meşihat, kadıların başvuracakları resmî makam hükmüne geçti. Halbuki, bu tarihe kadar kazaskerler ve bütün kadılar, sadrazama bağlı idi. Yapılması gereken, hükümlerliliğin halifede olduğu prensibine riayet etmek, kaza (yargı) yetkisini bölmeden, bu yetkiyi, halifeyi temsilen sadrazamın görevlendireceği yargıçlara vermektir.⁶⁵

Bir sonraki yazıda gazete, bu görüşünü daha da somutlaştırarak şu şekilde ifade etti:

"(...) Bir devletin din işleri ile yargı işleri ayrı ayrı âmme görevi teşkil eder. Bu nedenle, her biri için bağımsız bir bakanlık gerekir. Adliye Nezâreti, yargı işleri idâresi olduğu için, bütün yargı teşkilatının adı geçen nezârete bağlanması ve devredilmesi gerektiği gibi, Meşihat-ı İslamiye de, diyanet işleri idaresi olduğu için bütün dinî kurumların idâresi de, Meşihat-ı Ulyâ'ya bırakılması gerekir."⁶⁶

Bu tarihlerde "Diyanet İşleri" kavramının da artık kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Gerek kongrede alınan kararlar ve gerekse basında İttihatçılara destek mahiyetinde çıkan yazıların fikir babalığı, muhtemelen Ziya Gökalp'tir. Zira Gökalp gerek medrese ıslahatından ve gerekse Meşihat Makamı'ndaki yeni düzenlemelerden rahatsızlık duyuyordu. İttihat ve Terakki partisi politikala-

64 Yağcıoğlu, *a.g.e.*, s. 50.

65 Yağcıoğlu, *a.g.e.*, s. 63-64.

66 Yağcıoğlu, *a.g.e.*, s. 74.

rında iyice etkili olan Gökalp, nihayet 1916 yılında bu sorun üzerine muhtıra niteliğinde bir rapor sundu. Raporda din ve din adamları yeniden tanımlanıyor, kamu ve sosyal hayattaki yer ve fonksiyonları *diyanet* olarak adlandırılan bir alana sıkıştırılıyordu.⁶⁷ Bu, “Şeyhülislamı politika dışına çıkarmak; Şeriat mahkemelerini, Evkaf idaresini ve nihayet bütün okulları Şeyhülislamlığın otoritesinden ayırmak”⁶⁸ demektir. Gökalp’e göre, en yüksek din otoritesi olarak Şeyhülislamlığın asıl görevi *ifta* fonksiyonu olduğundan onun bu niteliği, idare, maliye, adliye ve eğitim fonksiyonlarıyla uzlaşamazdı.

İşte bu fikrî ve siyasî gelişmeler esnasında, II. Meşrutiyet döneminin son önemli ıslah girişimi, Musa Kâzım’ın şeyhülislamlığı sırasında vuku buldu. Sadık bir İttihatçı olan ve onlara bağlılığını Meşrutiyet’in ilanından itibaren açıkça ifade eden Musa Kâzım, Ürgüplü Hayrî Efendi’nin iktidardaki İttihatçılarla anlaşmazlığa düşerek Meşihat’tan ayrılmasından sonra 8 Mayıs 1916 tarihinde tekrar şeyhülislamlığa getirildi. Göreve geldikten sonra medreselerle ilgili ilk önemli icraatı, 20 Ağustos 1332 (2 Eylül 1916) tarihli bir nizamnâme ile 1914 tarihli İslah-ı Medâris Nizamnâmesi’nin 13. maddesinin ilga edilmesi oldu. Bu madde, icâzetnâme alanların müderrislik ünvanı ile İstanbul ruûs-ı hümâyûnuna nail olacaklarını belirtmekteydi.

Musa Kâzım Efendi’nin ikinci önemli icraatı, 22 Nisan 1917 tarihli kanundur. Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun ismiyle *Takvîm-i Vakâyi*’de yayımlanan yeni yasa 16 maddeden oluşmaktadır.⁶⁹ Bu yasa ile *Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliye Medresesi* yeni bir teşkilata tâbi tutuldu. Eski sistem önemli ölçüde muhafaza edildi, ancak öğretim süresi, talebe kabul şartları ve şubelerin isimleri değiştirildi. 3. maddeye göre yeni şubeler, eski geleneksel isimleri aldılar. Buna göre ortaöğretim derecesine Kısım-i tâlî yerine a) İbtidâ-i hâriç, b) İbtidâ-i dâhil; yüksek öğretime Kısım-ı âlî yerine Sahn ve ihtisas derecesine Medresetü’l-Mütehassısîn yerine Süleymaniye isimleri verilmiştir. Öğretim süreleri Süleymaniye’de üç sene olarak belirlenirken, diğer kısımlarda da üç yıla indirilmiştir.

Bunun dışında, yeni kanun, 1914 ıslahında yer almayan bazı hususlara da yer verdi. Mesela taşra medreseleri de Meşihat’ın emrine veriliyor ve istediği uygulamayı yapabilmesine imkân sağlanı-

67 *İslam Mecmuası*, c. IV, nr. 48; c. V, nr. 49-50.

68 Berkes, *a.g.e.*, s. 451.

69 Bkz. *Düstûr*, Tertib-i Sâni, c. IX, s. 598.

yordu. Ayrıca, talebe ve müderrislerin malî durumlarının düzeltilmesi amacıyla maliye bütçesinden yardım alınması ve bu amaçla 1917 bütçesine bir milyon dörtyüz bin kuruş ilave edilmesi yine bir iyileştirme çabası olarak görülebilir. Kanunda yer alan diğer bazı önemli hususlar ise şunlardır:

1914 Nizamnâmesi, sadece İstanbul medreselerinin teşkilatını esas alırken, bu kanun bütün Osmanlı medreselerini kapsıyor ve hepsinin merkezî bir otoriteye (Meşihat Makamı'na) bağlanmasını hükme bağlıyordu. Bu, taşra medreselerinin de düşünülmeye başlandığının bir göstergesiydi. Meşihat, bundan böyle sadece başkent medreselerini değil tüm ülke medreselerini ilgi ve salahiyet sahasına alıyor ve yeni medrese açma işini de yine sadece kendi yetkisi dâhilinde görüyor. Bu hususlar, Meşihat'ın Ders Vekâleti'ni, Maarif Nezâreti'ne benzer bir şekilde örgütlemek istediğinin bir işareti sayılabilir.

Bu kanun da istenileni vermemiş olacak ki, aradan 5 ay geçmeden yeni bir nizamnâme daha yayınlanmış, daha önceki yönetmelikte eksik kalan bazı hususlar düzeltilmeye çalışılmıştı. Yeni yönetmeliğin getirdiği farklılıklar arasında en dikkat çekenleri, müfettişlik sisteminin kurulması, yeniden teşkilatlandırılan Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye ve Süleymaniye Medresesi mezunlarının, mezuniyet sonrası meslekî hak ve görevlerinin tespit edilmesiydi.

1917 Nizamnâmesi ile öngörülen program ile 1914'teki "Islah-ı Medâris" programı arasında kayda değer önemli bir fark bulunmamaktadır. Belki derslerin haftalık saatlerinde ve sınıflara göre dağılımında bazı değişiklikler sözkonusudur. Ancak Medresetü'l-Mütehassısın yerini alan Süleymaniye Medresesi, Fıkıh Şubesi'nde dört Sünnî (Hanefî, Şafi'î, Mâlikî ve Hanbelî) mezhebin fıkıhlarının ders olarak konması ve Edebiyat Şubesi'nde Batı Edebiyatı'na yer verilmesi, bu son ders programını diğerlerinden farklı kılan küçük bir ayrıntıdır. 1910'dan beri yapılan programlar incelendiğinde, medreselerin artık eskiden olduğu gibi genel bir eğitim-öğretim kurumu olmayıp, müderrislik ile beraber bugünkü anlamıyla din görevlisi yetiştiren meslekî ağırlıklı ortaöğretim kurumları olarak görüldüğü anlaşılacaktır. Bütün ders programları üç aşağı beş yukarı bu temel prensibin birer yansımasından ibarettir ve bu nedenle esas olarak birbirine çok bezemektedirler.

Program bakımından ilginç olan başka bir husus, II. Meşrutiyet devrindeki medrese programlarının (1910, 1914 ve 1917 nizamnâmelerine göre), Tek Parti döneminin sonlarında açılan ve

1950'den sonra gelişen İmam-Hatip Liseleri ders programlarının ilham kaynağı olmasıdır. Gerçekten de bu, Cumhuriyet'in din öğretimi alanındaki plan, program ve politikalarının tesbit ve tayininde büyük ölçüde Meşrutiyet döneminde ıslah edilerek geliştirilen, ancak Osmanlı'nın yıkılması ile neticeleri alınamayan medrese programlarına borçlu olduğunun bir göstergesidir.

3. Yeni Medrese Projeleri

Yukarda zikredilen, İstanbul ve taşra medreselerini ıslaha yönelik tedbir ve teşebbüslerin yanında, fakat bu ıslah planları çereçevesinde bazı yeni meslekî medreseler kuruldu. Bunlardan en eskisi *Medresetü'l-Kuzat*'tır. Bu medrese, ilk defa 1854'te, yeniden düzenlenen adalet sisteminde şer'î mahkemelere bakacak kadıların yetiştirilmesi için açılan *Muallimhâne-i Nüvvâb*'ın ismen değiştirilmiş şeklidir. 1914'de çıkarılan bir yönetmelikle medrese yeniden düzenlenmiştir.⁷⁰ Buna göre medrese, şeyhülislama bağlı bir müdür tarafından yönetilecektir. Okula 20 ila 30 yaşları arasındaki adaylar, Arapça, mantık, hitabet, usûl-i fıkıh, akâid, kelam, İslam tarihi, Osmanlı tarihi, coğrafya, hesap ve hat derslerinden yapılacak sınavla alınacaktır.

Medresetü'l-Kuzat'a 1914 yılının sonbaharında iki yıllık bir hususî sınıf (sınıf-ı mahsûs) ilâve edilmiştir. Bu iki yıllık ek öğretim esnasında öğrenciler ağırlıklı olarak İslam Hukuku'nun çeşitli alanlara ait bölümlerini okuyacaklardır. Hususen kadı yetiştirmek için açılan bu medreseden, kurulduğundan 1914'e kadar toplam 977 yargıç ve hukukçu mezun olmuştur. Bunlardan bazıları, Nizâmiye Mahkemeleri'nde yargıç olarak görev yapmışlardır. 1914/15 öğretim yılında okuldan 84 öğrenci mezun olurken 82 yeni öğrenci de kayıt olmuştur. Mezunlar arasında *Hukûk-ı İslamiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*'nun müellifi Ömer Nasuhi Bilmen de vardır.

Yeni kurulan medreselerden biri de *Medresetü'l-Vâizîn*'dir. Bu okul, İslam kültür, medeniyet ve ahlakını, Kur'ân ve hadis ışığında vaazlarıyla anlatacak ve yayacak vaizler yetiştirmek maksadıyla 28 Aralık 1912 tarihinde açıldı.⁷¹ 19 Şubat 1914'de çıkan bir yönetmelikle okulun idare, tedris, ders programı, kabul şartları, talebenin

70 Bkz. *Düstûr*, Tertib-i Sâni, c. VI, s.146-150; *İlmiye Salnâmesi*, s.674-678.

71 Ergün, a.g.m., s. 85-86.

hak ve görevleri gibi hususlar yeniden belirlendi.⁷² Yönetmeliğe göre öğretim süresi dört yıl olan okula, her yıl yapılacak müsabaka imtihanıyla en çok kırk öğrenci alınacaktır. Talebeleri, diğer devlet okul öğrencilerinin sahip olduğu aynı hak ve vazifelere sahip olacaktır. Okulun başında Evkâf Nezâreti'nce atanacak bir müdür bulunacaktır. Selâtîn camilerinin vaizleri (*zeyl meşihatleri*) ve askerî birliklerin imam ve vaizleri bu medrese mezunlarından seçilecektir.

Yeni medreseye açıldığı yıl 150 den fazla öğrenci kayıt oldu, ancak bunların çoğu, askerlik sebebiyle okulu bitiremediler. Zira Birinci Dünya Savaşı nedeniyle pek çoğu askere alındı, askere gidenlerin kimi şehid oldu kimi de gazi olarak geri döndü. Aksekili Ahmed Hamdi'nin 1922'de Şer'iyeye Vekâleti'ne verdiği bir rapora göre bu okul sadece 40 öğrenci mezun edebildi.

Medrestü'l-Vâizîn, 1919 yılı sonlarında, yine Evkâf Nezâreti'ne bağlı olarak açılan *Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ* ile birleşerek, *Medresetü'l-İrşâd* adı altında Meşihat'a bağlanmıştır.⁷³ Bu yeni medrese de ıslah girişimlerinin bir parçası idi. Ancak diğerleri gibi bu teşebbüs de beklenen faydaları sağlamamıştır. Yine de kapatıldığı tarihe kadar varlığını korumuş, az da olsa imam-hatip ve vaiz yetişmesine katkıda bulunmuştur.

Yeni açılan medreseler içersinde, özellikle zikredilmesi gereken *Selâhiye* adıyla meşhur olan *Selâhaddin-i Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi'*dir.⁷⁴ Selâhiye 1915'te, Filistin ve Suriyeli çok sayıda üst düzey yetkilinin ve ulemanın katılımıyla Kudüs'te açıldı. Külliye, biri kısm-ı tâlî, diğeri kısm-i âlî olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Toplam öğretim süresi on senedir. İstanbul medreseleri ile büyük benzerlikler ve paralellikler arz eden ders programı hem dinî ilimleri hem de yeni dünyevî ilimleri ihtiva ediyordu. Öğretim dili, tabiatıyla Arapça idi. Osmanlı ve genel tarih dersleri Türkçe olarak yapılacaktır. Ayrıca Türkçe de okutulacaktır.

Selâhaddin-i Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi reform çabalarının bir ürünüydü. Bunun yanında diğerlerinden farkı, bu medresenin ilave siyasî hedef ve gayeleri olmasıydı. Külliye, Arap milliyetçili-

72 Bkz. *Düstûr*, Tertib-i Sani, c. VI, s. 212-215.

73 *Cerîde-i İlmiye*, sy. 51 (Rebiülevvel 1338), s. 1639; Atay, *a.g.e.*, s. 313; Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 182.

74 Geniş bilgi için bkz. Martin Strohmeier, *al-Kulliya as-Salâhiya in Jerusalem. Arabismus, Osmanismus und Panİslamismus im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 1991; Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 183-184.

ğinin örgütlediği ve Devlet-i Aliye için ciddi bir tehdit oluşturmaya başladığı bir dönemde açılmıştı. Gaye, Osmanlı'dan ayrılmayı savunan ulusçu akımlara karşı, Osmanlı ile birliğini savunan, hükümet yanlısı kişilere, öğretim dili Arapça olan bir medrese açarak destek vermektir. Bununla Müslüman halklar arasında kardeşlik duygularını teyid etmek, gittikçe artan ayrılıkçı ve ırkçı Arap milliyetçilerinin etkisini kırmak, Osmanlılık bilinci etrafında farklı dil, din ve ırkların birliği prensibine dayanan Osmanlılık ideolojisine ve İstanbul hükümetine karşı Arap tebaadan destek ve sempati toplamak amaçlanmıştı. Ne var ki, bu amaçlara ulaşamadı. Zira öğretim ancak iki yıl sürebildi. Nihayet, İngilizler'in 1917'de Kudüs'ü işgal etmeleri, bütün planları bozdu ve Külliye'nin tarihi de sona erdi.

Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye

II. Meşrutiyet'in sonlarına yakın bir dönemde, gittikçe artan ve yoğunlaşan İslam karşıtı faaliyet, görüş ve yazılara karşı, İslam'ın yüksek hakikatlerini, yapacağı ilmi araştırmalarla te'yid edecek bir akademi kurulması fikri ortaya çıkmıştı. Nihayet, 25 Ağustos 1918'de, *Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye* adında bir İslam hikmet evi, dönemin Şeyhülislamı Musa Kâzım tarafından İstanbul'da kuruldu.⁷⁵ Kuruluşla ilgili ilk kanun 5 Mart 1918'de çıkarıldı. 6 Mayıs 1918'de genişletilerek yeniden düzenlenen bu kanuna göre Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin kuruluş gerekçesi şöyledir:

“Hakâyik-i dîniyye ve meâlî-i İslamiyeyi neşr ve ta'mîm ile mükellef olan Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye; kelam, fıkıh ve ahlak namlarıyla üç encüme münkasım olup, her encümen en az üç âzâdan mürekkebtir. İcabına göre tâlî encümenlerde teşkil olunabilir.”⁷⁶

Bir akademi olarak nitelendirilen Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin biri ilmi diğeri de amelî olmak üzere iki önemli vazifesi vardır. İlmi vazifeleri, İslam hakikat ve bilgilerini, hüküm ve icablarını, fazilet ve gayelerini araştırıp ortaya çıkarmaktır. Yukarıda zikredilen üç komisyon, bu vazifelerini icra ederken, hem İslam dünyasındaki hem de Avrupa'daki düşünsel akımları izlemek suretiyle, bunların insanlık tarihindeki etki ve sonuçlarını tedkik edecek, bu tedkikler ışığında Müslümanların son asırlarda içine düştüğü atâlet

⁷⁵ Sadık Albayrak, *Son Devrin İslam Akademisi*, İstanbul ts., s. 7-8, 80; Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 185-187.

⁷⁶ *Ceride-i İlmiye*, sy. 36, s. 1057.

ve donukluğa son verecek ve İslam'ın yüce hakikatlerini yeniden gün yüzüne çıkaracak çalışmaları yapmakla mükelleftir.

Teşkil edilecek bu üç encümen ayrıca, Müslümanların dinî terbiyesi için de çalışacaktır. Bu, müftü ve müderrislerle yapılacak ortaklaşa çalışmalarla, imam-hatip ve vaizlerin tenvirlerine dair alınacak kararlarla ve faydalı kitap ve eserler te'lif ve neşr etmekle sağlanacaktır. Bilhassa mektepler için din dersi kitabı, medreseler içinse ulûm-ı dinîye kitapları hazırlamak, encümelerin başta gelen vazifelerinden birisidir.

Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye, büyük umutlarla kurulmuş bir enstitü idi. Gerçekten, dönemin önde gelen, bilim, din, siyaset ve sanat adamlarını, bu akademinin üyeleri arasında görmekteyiz. Bunlar arasında bazıları sadece kendi yaşadıkları dönemde değil fakat aynı zamanda vefatlarından sonra da uzun süre kendilerinden hürmetle bahsedilen kimselerdir. Örneğin İstiklal marşı yazarı şair Mehmet Âkif, müfessir Muhammed Hamdi (Yazır), medrese reformu tartışmalarının ateşleyicisi Eşrefendizâde Şevketî ve Said Nursî gibi şahsiyetler bu akademinin aktif üyeleriydiler.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra, Akademi'nin taşra teşkilatları da, o yerin müftü ve müderrislerinin büyük gayret ve çalışmalarıyla, hızla açılmaya başlandı. Biga, Kütahya, İzmit, İzmir ve Tokat gibi yerlerde kısa sürede Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin taşra şubeleri oluşturuldu.

Büyük umutlarla kurulan Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye, gerek teşkilat ve gerekse içerik bakımından profesyonel bir ilmî kuruluş idi. Bu müessesenin, İslam'la ilgili pek çok bilimsel çalışmaya imza attığını belirtmeliyiz. *Ceride-i İlmiye*'nin sayfaları arasında Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye imzası taşıyan pek çok ilmî risale, rapor ve makale mevcuttur. İşlenen konular, müsamaha ve hürriyetten iffetin muhafazasına, kadınların şarkı söylemesinden iş ahlakına, misyoner faaliyetlerinden İtalyan ve Yunanlılara karşı halkı tenvire kadar çok geniş bir alanı kapsıyordu. Buların kimileri halkı aydınlatmaya yönelik irşad türü yazılardı, kimileriye, basında çıkan, İslamı tahkir ve tezyif edici iddia ve tenkitlere cevap mahiyetindeydi.

Sadık Albayrak'ın "Son Devrin İslam Akademisi" olarak tanımladığı Dârü'l-Hikmeti'l-İslamiye, teşkilat âzâlarının 4 Kasım 1922'de yaptıkları toplantıdan sonra 18 Kasım 1922 tarihinden itibaren çalışmalarına -henüz bilemediğimiz bir sebeple- son verdi.

4. Sonuç: Medrese'nin Sonu

Medresleri hem İstanbul'da hem taşrada bir nizam ve intizama sokarak, belli bir sistem içerisinde yeniden yapılandırmak suretiyle ıslah etmeye ve yeniden ihya etmeye çalışıldığı sırada, Birinci Dünya Savaşı yanında iç siyasi çalkantılar da tüm şiddetiyle devam ediyordu. Reformlar, başta savaş olmak üzere birtakım iç ve dış şartların neden olduğu zorluklar bir yana, asıl onu uygulayacak siyasî irade, yetişmiş eleman ve onun uygulanmasını sağlayacak finansal kaynak olmadığı için beklenen neticeleri verememiş, aslında verecek vakit de bulamamış, arzulanana hedeflere ulaşamamıştır. Bütün ıslah girişimlerine rağmen adı geçen dönemde onlarca medrese kapalı kalmış, bilhassa taşrada öğretim hemen hemen durmuştu. Onlarca medrese de baskın ve yangın gibi sebeplerle harap olmuş, âdeta yerle bir edilmişti. İstanbul'da ise, her ne kadar öğretim kesilmedi ise de, talebe sayısı önemli ölçüde azalmış, çok sayıda medrese talebesi askere alınmış, yıllar süren askerlik sonunda kimileri şehit düşmüş, kimileri gazi olarak geri dönmüş, bazılarının ismi ve cismi bile bulunamamıştır. Durum o kadar vahim hale gelmiştir ki, köylerde mevtaları dinî vecibelere uygun gasl, tekfin ve defn edecek hoca sıkıntısı çekilmeye başlanmıştır.⁷⁷

Osmanlı'nın parçalanmasıyla sonuçlanan harbin bitimiyle II. Meşrutiyet dönemi de sona ermiştir. Bundan sonraki ıslah teşebbüsleri bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Şu kadarını söylemekte yarar vardır: II. Meşrutiyet süresince uygulamaya konulan ıslah ve yenileşme çalışmalarının neticelerinin alınmasına imkân ve fırsat kalmamakla beraber konu ile ilgili tartışmalar durmamıştır. 8 Mayıs 1921'de *Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi* adlı bir yönetmelik daha hazırlanmıştır. Buna göre, taşrada, çeşitli nedenlerle kapanan medreseler, *Medaris-i İlmiye* adı altında yeniden açılacaktı. Medâris-i İlmiye, yeni kurulan Şer'îye Vekâleti'ne bağlanacaktı. Dönemin ulemasının gayretleri ile hazırlanan bu ıslah taslağı da sonuçsuz kalacaktır. Çünkü, Meclis üzerindeki nüfuz ve etkisini gittikçe artıran siyasî irade, bu ve benzeri geleneksel kurumları çoktan gözden çıkarmıştı.

Nihayet, 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı bir kanunla *Tevhid-i Tedrisat* ilan edildi ve bütün medreseler Maarif Nezâreti'ne bağlandı ve ardından Bakan Vasıf Çınar, bu kanuna dayanarak bütün med-

⁷⁷ Bu durumun tasviri için bkz. Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*.

reseleri kapattı. Böylece, 600 yıllık geleneksel Osmanlı eğitim sistemi tarihe karıştı. Bundan sonra, uzun yıllar düzenli din eğitimi yapılmadı ve nihayet halkın ve kamuoyunun baskılarına dayanılmayarak, çok partili demokratik parlamenter sisteme geçiş çalışmalarını sırasında din eğitimine yeniden izin verildi.

Abstract

Constitutionalism and the Madrasas: A Traditional Institution's Struggle for Survival in the Face of Modernization

The education system in general and religious education in particular were two of the most important questions to be solved during the modernization process, which was accelerated by the Tanzimat reforms. These questions were not yet solved by the time the Second Constitutional period started in 1908. Ignored for decades, the madrasas began to fight for survival much more intensely than they had done in the earlier periods. In this connection, a series of reform programs were launched, and new projects for madrasas were designed. These were done with the purpose of re-constructing the religious education while at the same time preserving the traditional system. The madrasa curricula were re-organized with the addition of modern courses. The overall aim of all these reforms was to help the madrasa return to its central place in the Ottoman education system. However, all these efforts and the reforms launched for the madrasa system were not effective enough to prolong its life. Eventually, the madrasas were closed down in 1924, before reaping the fruits of the reforms that had been undertaken during the Second Constitutional period, each of which was a product of a mixture of vast knowledge and rich historical experiences. Despite this, however, these experiences were useful in terms of the emergence and development of the Religious High Schools and Schools of Divinity, which replaced the madrasas during the Republican period.

Key Words: Religious Education, Madrasas, Modernization, Second Constitutional Period, Ulamâ.

